

INSIKT
OCH
HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 5

REDAKTÖR: TORD SIMONSSON
DISTRIBUTION: AB PH. LINDSTEDTS
UNIV.-BOKHANDEL
TRYCKNING: SKÅNSKA CENTRALTRYCKERIET,
LUND 1964

ISSN 0436-8096

PDF: TABULA, MÄRSTA 2020
ISBN: 978-91-88702-15-9
VERSION 1.0 — 2020-05-14

Innehåll

- 5 Filosofi och idéhistoria
Två essäer
Gunnar Aspelin
- 37 Liberalism och demokrati
Pär-Erik Back
- 55 Frihetsvärdena i kollektivsamhället
Hans Regnéll
- 66 Frikyrkorörelse och liberal ideologi
Erland Sundström
- 93 Liberala reformrörelser i amerikansk politik
En översikt
Jörgen Weibull

Gunnar Aspelin

inleder denna volym av *Insikt och Handling* med två essäer, i vilka han ger sin syn på filosofin och idéhistorien. Redaktionen för *Insikt och Handling* vill begagna tillfället att å Samfundets vägnar tacka Gunnar Aspelin för det inspirerande sätt på vilket han i sin nyss avslutade lärargärning förvaltat arvet efter Hans Larsson.

Efter dessa essäer följer en rad uppsatser kring ett gemensamt tema, liberal ideologi, ett ämne som kommer att ägnas ytterligare några uppsatser i följande volym av *Insikt och Handling*, beräknad utkomma nästa år.

Filosofi och idéhistoria

Två essäer

Gunnar Aspelin

I. Vad är teoretisk filosofi?

Nedanstående essä återger i något utvidgad form innehållet i min promotionsföreläsning i Lund den 30 maj 1964.

1.

När jag avslutar min verksamhet som lärare i teoretisk filosofi, är det kanske lämpligt att försöka sammanfatta några synpunkter, som jag efter bästa förmåga sökt tillämpa i mina föreläsningar och i seminarieövningarnas fria debatter. Det är inte min avsikt att dogmatiskt fastställa ämnets gränser och en gång för alla avgöra vad som hör dit och vad som inte hör dit. Jag vill endast peka på några uppgifter, som för mig ter sig som särskilt betydelsefulla i den aktuella situationen. Och jag vet mer än väl, att många forskare skulle lägga tonvikten på något annat område.

För mig betyder teoretisk filosofi dels vetenskapslära och dels ett studium av världsåskådningarnas och kunskapsteoriernas utvecklingsgång. Det innebär, att den ingår i den krets av forskningsgrenar, som vi kallar kulturvetenskaper eller humanistiska vetenskaper i ordets vidaste mening. Var och en av dessa studerar ett område av den mänskliga odlingen, sådan den

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

framträder i forntid och samtid. Nationalekonomen utforskar de sociala former, under vilka människorna söker tillfredsställa sina grundläggande livsbehov. Juristens område är den rättsordning, som reglerar våra inbördes förhållanden i en given social gemenskap. Religionsvetenskapen vill förstå de trosföreställningar och riter, i vilka människorna sökt uttrycka upplevelser bortom det rationella tänkandets rāmärken. Den estetiska forskningen studerar konstnārens sāt att gestalta sina skönhetsvisioner. Lingvisten sysslar med de språkliga former, i vilka mänskliga tankar, känsloreaktioner och viljeakter förmedlas från den ene individen till den andre. Vetenskapslāran vill undersöka, hur forskningens stora katedral bygges upp; den vill känna dess grundläggande principer och förstå dess olika arbetsmetoder. I sista hand stannar den inför frågan: kan man med utgångspunkt i de olika vetenskaperna nå fram till en enhetlig vetenskaplig verklighetsuppfattning? En universell »enhetsvetenskap» var målet för de logiska empiristerna, som företrädde mellankrigstidens mest avancerade filosofi. I våra dagar är man snarast böjd att betrakta detta ideal med en — som jag tror ganska välmotiverad — skepsis.

Ser vi på de olika kulturvetenskaperna, finner man att de följer två riktlinjer. Språkforskaren studerar ett givet system av språkformer men vill också förstå den historiska process varigenom detta språk fått sin nuvarande utgestaltning. Juristen vill utforska den gällande rätten, men dess studium kan inte isoleras från rättshistorien, som i sin tur hänvisar till den allmänna samhällshistorien. Hur skall man kunna förstå rättsinstitutens utveckling utan att studera de sociala situationernas och de sociala ideologiernas omvandlingsprocess? Mot estetiken svarar konst- och litteraturhistorien, mot nationalekonomien och statsvetenskapen den ekonomiska och den politiska historien. Vetenskapslāran befinner sig i samma läge. Den vill i första hand förstå den moderna vetenskap, som utformas i våra arkiv och laboratorier. Dess förutsättningar vill den analysera; dess metodproblem vill den klargöra. Men därvid måste den söka kontakt med vetenskapshistorien, vars uppgift är att klargöra den utvecklingsprocess, som fört oss från Pythagoras och Arkimedes till Gauss, Weierstrass, Hilbert

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

och Poincaré, från Anaximandros' och Demokritos' kosmologier till Einstein, Schrödinger, Heisenberg och Niels Bohr, från Platons och Aristoteles' socialfilosofiska tankar till Spencer och Marx, Emile Durkheim och Max Weber.

Vetenskapslärans första uppgift är att söka blottlägga de allmänna grundvalar, på vilka vetenskapligt tänkande bygger, och de principer, som förutsättes inom den ena eller andra fackvetenskapen. Sådana undersökningar brukar kallas kunskapsteoretiska. Klassiska tänkare som Aristoteles, Locke, Hume och Kant har lämnat banbrytande bidrag till uppkläran- det av dessa problem. Även i våra dagar har vi alla skäl att taga grundlig kännedom om deras verk. Vi har minst av allt anledning att betrakta dem med ett slags Erasmus Montanus-aktig överlägsenhet, eftersom de inte föfogade över den fina logiska teknik, som står till de moderna tänkarnas disposition. De har ofta sett betydligt klarare på problemen än vad många moderna andar med akademisk halvbildning tycks föreställa sig, och många av deras uppslag har ännu inte fullt utnyttjats av vetenskapen. Det gäller inte minst om Kant som en gång var den moderna filosofiens portalfigur men numera på sina håll gäller som en antikverad storhet för att inte säga »une quantité négligeable». Men en kunskapsteoretiker i våra dagar får inte försumma att göra sig förtrogen med det tankeredskap, som utformats i den nutida logikens verkstäder. Den matematiska logiken eller logistiken har i våra dagar brutit sig ut ur filosofiens gemenskap och blivit en självständig vetenskap liksom psykologien och sociologien. Men den är och förblir en oundgänglig hjälpvetenskap vid arbetet med många allmänt filosofiska problem. Ännu mera gagn har man kanske av den moderna semantiken, gränsvetenskapen mellan filosofi och språkvetenskap, som vill klargöra språkets finaste betydelsenyanser och därigenom göra orden till ett effektivt instrument för exakt tänkande. John Locke konstaterade på sin tid, att de lärdes oändliga dispyter till mycket stor del är tvister om ord, vilkas verkliga funktion disputanterna inte förmått att göra klart för sig. Så kallade olösliga problem uppkommer i regel fast inte alltid, när man inte prövat grundbegreppens betydelse och därför ställt frågan på felaktigt sätt. Här

kan semantiken bli oss till ovärderlig hjälp, och filosofien har all anledning att begagna sig av detta skarpslipade verktyg.

Det gäller alltså för vetenskapsteoretikern att först och främst underkasta de vetenskapliga grundbegreppen en kritisk prövning, att bearbeta dem när så behövs, så att de fyller kravet på klarhet och entydighet. Hur har man då att gå till väga? Först och främst måste man naturligtvis se till att de motsvarar det formellt logiska kravet på motsägelsefrihet. Men för det andra måste man se efter hur de fungerar i sin tillämpning på konkreta situationer. Det räcker inte med en rent formell analys; vi måste hela tiden ta hänsyn till bestämda realiteter, som kan belysas med konkreta exempel, ju mer påtagliga desto bättre. Sedan kan det bli nödvändigt att arbeta med mer eller mindre vittgående abstraktioner: det gäller ju att nå fram till sådana begrepp, som forskaren kan operera med i de mest skilda situationer. Men vid startpunkten kan man aldrig vara tillräckligt konkret. Bertrand Russell är en mästare i abstraktionens konst, men han har också inskräpvt med full rätt, att filosofen måste äga något av samma robusta verklighetsinne som den experimenterande naturforskaren. Det finns en sak, som en lärare i filosofi aldrig bör försumma att lägga sina elever på hjärtat. Om man inför en allmän term, bör man alltid se efter vilka bestämda realiteter den hänför sig till i bestämda forskningssituationer. På den vägen måste vi gå fram, om filosofien skall vara en hedervärd vetenskap och inte — för att tala med Axel Hägerström — en lek med ord, som den talande uppfattar som realiteter.

Den andra uppgiften är att studera de metoder eller typiska arbetssätt, som vetenskapsmännen använder vid lösandet av sina problem. Konstforskaren iakttar det sätt, varpå en arkitekt, en skulptör, en målare eller författare komponerar sitt konstverk. På samma sätt har den teoretiska filosofien att göra sig förtrogen med den teknik, som naturforskare och kulturforskare följer vid utformandet av sina tankebyggnader. Där finner vi ett ständigt samspel mellan iakttagelser av enskilda fall och slutledningar utifrån allmänna principer. Vi finner hur forskarna gång på gång använder sig av förnklingar och renodlingar, när det gäller att ge en överskådlig bild av in-

vecklade sammanhang. Sedan har vi att konfrontera sådana tankebilder med de fakta, som man från början lämnat åsido. Det gäller för det första att studera olika vetenskapers karakteristiska metoder. Studera exempelvis juridikens förfaringssätt med dess konstruktioner och analogier! Studera de rationaliseringar, som spelat så stor roll i den nationalekonomiska doktrinhistorien ända från klassikernas läror om den ekonomiska människan och den absolut fria konkurrensen! Iakttag de sätt, varpå laboratorievetskaperna prövar sina hypoteser, eller den historiska källkritikens sätt att handskas med kvarlevor och berättande källor! Överallt finner man intressanta problem, som ger vetenskapsläran nog och övernog av arbetsuppgifter. Men vi kan också gå vidare och undersöka, om det finns vissa förfaringssätt, som tillämpas på olika vetenskapliga områden.

Finns det inte vissa metodiska likheter mellan den teoretiska mekaniken och den teoretiska nationalekonomien, mellan den biologiska miljöforskningen (ekologien) och sociologien? Kanske kan man komma fram till vissa grundtyper av metodiskt förfaringssätt, liksom konstforskaren finner vissa grundtyper av konstnärlig komposition. Kan man gå ännu längre och med de logiska empiristerna hoppas på en enhetsvetenskap, en enhetlig vetenskaplig världsuppfattning? Eller måste man — som jag för min del är böjd att tro — stanna vid vissa grundtyper, som inte kan återföras till en enhet?

Därmed har jag berört en svårighet, som ovillkorligen reser sig i den vetenskapliga specialiseringens tidevarv. Det här skisserade arbetsprogrammet tycks förutsätta en mångsidighet, som i våra dagar förefaller rent illusorisk. Hur skall man kunna undvika den ytliga och pretentiösa dilettantism, den lek med vaga analogier och skenbara likheter, som då och då misskrediterat filosofien i solida fackforskares ögon?

På den frågan kan jag endast ge ett svar. Den filosofiske forskaren måste äga en ordentlig utbildning inom ett bestämt vetenskapligt område. Och han bör så långt som möjligt utgå från de spörsmål, som är aktuella inom hans fackvetenskap. Han kan vara matematiker eller fysiker, biolog eller psykolog, sociolog eller historiker eller särskilt hemmastadd inom estetik eller språkvetenskap. Genom sin speciella skolning får han sina givna ut-

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

gångspunkter, och arbetsuppgifter behöver han inte sakna. Att han därjämte bör vara hemma i allmän logik och semantik och känna huvuddragen av filosofiens historia är en självklar sak, som inte behöver särskilt framhållas. Men det är nog inte lyckligt, om rena humanister tillåter sig att framlägga sina privatmeningar om relativitetsteorien eller kvantmekaniken. Och man bör inte heller rekommendera personer med rent naturvetenskaplig skolning att kasta sig över kulturvetenskapernas ofta ganska intrikata problem.

Men den teoretiska filosofien syftar i sista hand att ge ett vidare, ett allmännare perspektiv på vetenskapen. Den vill studera olika typer och undersöka de eventuella kontaktpunkterna mellan dem. Hur skall detta förenas med kravet på förankring i ett bestämt vetenskapsområde?

Svaret blir: filosofien förutsätter ett samarbete mellan forskare med olika utgångspunkter. De måste komma i kontakt med varandra, söka förstå sina olika arbetsmetoder, mötas på en gemensam plattform så långt det är möjligt. En empiriskt arbetande filosofi kan inte byggas upp av isolerade tänkare; den kan inte leva utan ett ständigt utbyte av synpunkter från alla provinser inom vetenskapernas republik.

I mycket anspråkslös form förverkligas detta program — eller bör åtminstone kunna förverkligas — på de högre seminarierna i teoretisk filosofi. Dit kommer avancerade studenter från olika håll: flera har sin hemvist i psykologien, andra har fått litteraturhistorisk, samhällsvetenskaplig, historisk eller teologisk skolning, åter andra har matematik och fysik som sitt fackstudium. Och få saker kan vara så stimulerande för en lärare som dessa diskussioner omkring kontaktpunkterna mellan olika specialdiscipliner.

Men jag återvänder till min utgångspunkt. Vetenskapsläran är för det första en analys av det vetenskapliga tankearbetets grundvalar, för det andra ett jämförande studium av dess metoder. Den utgår från sin tids aktuella forskning. Men vetenskapen av i dag kan inte tolkas utan hänsyn till den utvecklingsprocess, ur vilken den framgått. Vi söker ju att förstå det som är karakteristiskt för den moderna vetenskapens tänkesätt. Och detta kan endast framträda genom en jämförelse med äldre tankeskapelser, med deras

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

förutsättningar och deras metoder. Vetenskapsteorien förutsätter vetenskapshistorien och tvärtom, liksom konstteorien och konsthistorien, den systematiska rättsvetenskapen och rättshistorien ömsesidigt betingar varandra.

2.

De filosofiska idéernas och problemens historia håller på att träda i bakgrunden för nutidstänkandets aktuella problem. I och för sig behöver vi inte beklaga denna tendens; den är kanske en nödvändig reaktion mot en överdrivet historisk inriktning, som ser tillbaka på de klassiska verken men förbiser de problem, som just nu har brännande aktualitet. Men den kan lätt föra till en betänklig förträngning av perspektivet. Man glömmer lätt nog, att de klassiska tänkarnas verk innehåller en mångfald uppslag, som alljämt bevarat sin livskraft och kan ge bidrag till de moderna principdebatterna. Men filosofiens historia är inte blott en hjälpvetenskap för den aktuella filosofien. Den har sitt egenvärde som en historisk vetenskap vid sidan av andra historiska discipliner. Den ger oss inblick i ett väsentligt område av vår kultur, och dess resultat blir till gagn för andra forskningsgrenar. För litteraturhistorikern, som arbetar med motiven inom upplysningen, romantiken och naturalismen. För teologen, som vill tränga in i den senmedeltida mystikens eller den klassiska protestantismens religiösa idévärld. För den politiske historikern: filosofiska doktriner har ju gång på gång påverkat ledande politiska ilogier. Hur skall man exempelvis förstå den kommunistiska politiken öster om »järnridån» utan kunskap om Marx och indirekt om Hegel eller förstå den liberala traditionen i den »fria världen» utan kännedom om Locke, de franska upplysningsfilosoferna och en 1800-talstänkare som John Stuart Mill? Kan vi få en helhetsbild av den internationella situationen i våra dagar, om vi är totalt främmande för Kinas och Indiens klassiska filosofi?

Men det räcker inte med insikter i filosofiens historia i trängre mening. Om man inte ser de filosofiska problemens utveckling i samband med den

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

allmänna vetenskapshistorien, får man intet verkligt grepp om deras innebörd. Man förstår inte väsentliga tankar hos Platon, om man förbigår den antika matematiken och astronomien. Sextonhundralets filosofiska världsbilder måste studeras i deras sammanhang med den galileiska fysikens tankegångar. Kant måste konfronteras med Newtons kosmologi. Kan man rätt bedöma en rad tänkare från slutet av 1800-talet utan att leva sig in i darwinismens biologiska tankevärld? Andra filosofer vid samma tid anknöt till de humanistiska vetenskapernas aktuella problem. Den logiska empirismen hade en utgångspunkt i den moderna revolutionen inom de exakta naturvetenskaperna. Det historiska studiet av filosofien kan inte isoleras från studiet av de vetenskapliga idéernas allmänna historia. Det kan inte heller isoleras från religionshistorien. Det gäller inte bara om medeltidens filosofi, där sammanhanget är uppenbart: vem skulle kunna skilja filosoferna Thomas ab Aquino och Wilhelm av Occam från teologerna med samma namn. Det gäller också om den nyare filosofiens klassiker från Descartes, Malebranche och Leibniz till Kant och Hegel. Studiet av moralfilosofiens historia måste ofta anknyta till socialhistoriska fakta. Förståelsen av Aristoteles' etik fordrar kunskap om den grekiska samhällsstrukturen; framställningen av Benthams och Mills välfärds moral skulle bli en blodlös abstraktion, om den inte konfronteras med tidens ekonomiska och politiska problematik.

3.

Den teoretiska filosofien har plats för forskare med mycket olika läggning och intresseriktning. Man kan inrikta sig på principfrågor och metodfrågor inom matematiken, inom naturvetenskaperna eller de humanistiska vetenskaperna. Skall sådana studier bli fruktbara, måste man känna någon av dessa vetenskaper inifrån och äga en viss förtrogenhet med dess metoder. Man kan också välja de filosofiska idéernas historia till sitt specialstudium. Och då fordras två saker: att man är orienterad i aktuell filosofisk forskning och att man behärskar samma metodik, som tillämpas i andra historiska ve-

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

tenskaper. Alla dessa specialgrenar är likvärdiga och kompletterar varandra; det är meningslöst att påstå, att den ena är central och att den andra ligger i periferien. Men en sak får inte höra hemma i en vetenskapligt orienterad filosofi: den diletterism, som gör strövtåg på olika vetenskapliga områden och talar om allt möjligt utan tillräcklig sakkunskap eller blandar samman vetenskap och subjektiva privatmeningar med mer eller mindre stark känslobetoning.

Med andra ord: modern teoretisk filosofi är inte en spekulering över olösliga frågor. Den kan däremot visa oss varför sådana frågor inte kan lösas.

Den är inte ett dött konglomerat av allt möjligt vetande utan har sina bestämda uppgifter och förutsätter fackvetenskaplig sakkunskap på sina olika områden.

Den kan inte vara ett verk av isolerade tänkare utan förutsätter kontakt mellan forskare med hemortsrätt i olika vetenskaper.

Den ger oss inte en ofelbar nyckel till vår tillvaros stora frågor, men den ger oss en vana att kritiskt pröva tvärsäkra påståenden, att pröva våra egna föreställningar, hur tilltalande de än må vara för vårt känslotänkande. Den kan befria oss från förstelnade och ofruktbara tankekomplex och visa oss ett sätt att ställa frågorna så att de kan empiriskt besvaras. Den kan också lära oss förstå tänkandets utvecklingsgång i vår egen kulturkrets och i andra kulturkretsar.

Låt mig sluta med några ord ur Platons dialog *Staten*. I dess sjunde bok säger Sokrates på ett ställe:

För min del tror jag att om alla dessa studier, som vi nu behandlat, når fram till att uppenbara sin inbördes släktskap och gemenskap, och om de sammanfattas enligt denna sin inre samhörighet, då är sysslandet med dem till gagn för vårt syfte och lönar vår möda, men i annat fall är det utan gagn.

II. Jämförande idéhistoria

1.

Den idéhistoriska forskningen kan följa två olika riktlinjer. Den kan för det första begränsa sig till en viss kulturkrets, exempelvis den västerländska världen, där vi själva hör hemma. Den utgår i regel från det intellektuella nutidsläget med dess mångfald av rivaliserande tankemotiv. Uppgiften blir närmast att kartlägga deras betingelser i det förflutna. Man kan förslagsvis studera hur naturvetenskapen mer och mer påverkar tänkesättet från Galilei, Descartes och Newton till Robert Mayer, Darwin och Einstein. Där möter vi en mängd intressanta problem. Det gäller att påvisa sambandet mellan den klassiska mekanikens världsbild och tongivande upplysningsidéer på människokunskapens och samhällskunskapens område. Eller att utreda utvecklingsläranas impulser inom humanistiska vetenskaper som arkeologi och etnografi, språkvetenskap och religionsforskning. Hur har detta tänkesätt inverkat på det gängse sättet att argumentera i religiösa, etiska och sociala frågor? På sättet att uppleva tillvaron, sådant det uttryckes i diktning och bildande konst? Hur återspeglas darwinismen hos författare som Zola, J. P. Jacobsen och Strindberg innan Infernokrisen, hos målare som Odillon Redon? Men idéhistorikern intresserar sig inte bara för de tankegångar, som direkt medverkat vid utformandet av modern europeisk-amerikansk världsuppfattning och livssyn. Han vill också känna förgångna tiders idévärldar oberoende av deras betydelse för det samtida kulturläget. Med andra ord: han sysslar också med sådana åsikter om naturen och människan, som utgallrats i det historiska urvalet och kommit att stå vid sidan av den stora stråkvägen. Kulturfilistern avfärdar dem utan vidare som kuriösa orimligheter; historikern vill förstå dem som produkter av en för oss främmande intellektuell miljö. Han studerar Leonardo da Vincis geniala naturvetenskapliga uppslag, men han förbigår inte renässanstänkaren Pico della Mirandas kabbalistiska spekulationer eller Cornelius Agrippas ockulta filosofi. Han gör sig förtrogen med Francis Bacons pionjär-

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

verk, men han kan även ägna ingående studium åt Sir Kenelm Digbys naturfilosofiska hugskott. Det går inte att negligera sådana tankelinjer, om man vill känna olika sidor av tidens andliga liv. Detsamma gäller om romantikens naturförklaringar vid början av förra århundradet och om Haeckels monistiska metafysik, som gjorde anspråk på att vara en konsekvens av den moderna naturvetenskapen. Naturligtvis är det lätt att ironisera över dessa egendomliga irrvägar, men det gäller att förstå deras betingelser med den fördomsfria inlevelse, som hör historikern till.

För det andra kan idéhistorikern vidga sitt perspektiv och ägna sig åt ett *jämförande* studium av olika kulturformer. Han vill konfrontera det europeiska tankelivet med ledande idéer utanför vår andliga tradition. I denna essä försöker jag ge några synpunkter på den jämförande idéhistoriens problem.

Att använda en jämförande metod betyder inte att finna likheter och olikheter mellan lösryckta kulturelement från Västerlandet och Österlandet. Den moderne etnografen nöjer sig inte med att jämföra en viss social institution eller en viss religiös rit, låt oss säga hos melanesierna, med dess motsvarigheter i afrikanska och amerikanska infödingsskulturer. Varje element måste först och främst studeras ur funktionell synpunkt, det vill säga med hänsyn till dess betydelse inom en helhet av försörjningsmetoder, sedvanor och religiösa traditioner. Först när vi känner sammanhanget inom den ena eller andra kulturen kan vi med framgång anlägga en komparativ synpunkt. På samma sätt måste idéhistorikern arbeta. Att finna likheter mellan Lao-tsīs Tao och Det Ena hos nyplatonikerna, mellan buddhismens upplösning av substansbegreppet och David Humes behandling av samma begrepp, mellan Meng-tsīs och John Lockes rättfärdigande av uppror mot tyranniska furstar, är ett ganska enkelt företag. Och sådana synpunkter kan bli värdefulla om de användes med försiktig och kritisk metod. Men vi måste veta, om dessa likheter är verkliga eller skenbara; kanske har vi endast att göra med ytliga analogier, som är värdelösa för vetenskapen. Till synes liknande föreställningar kan visa sig väsensfrämmande vid närmare granskning, liksom till synes artskilda tankar kan visa en intressant

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

frändskap med varandra. De kan spela samma roll inom två olika historiska sammanhang.

Framför allt måste forskaren akta sig för vaga analogier med moderna tänkesätt. Det är lätt att göra Gautama Buddha till en av positivismens förelöpare och Platon till en socialistisk utopist av 1800-talsmodell eller till en fascistisk ideolog, kostymerad som en attisk herreman från det fjärde århundradet f. Kr. Men sådana moderniseringar är inte rekommendabla ur historikerns synpunkt.

Den jämförande idéhistorien har inte blott att syssla med de tänkesätt, som vuxit fram ur inhemska kulturtraditioner. När folken kommer i förbindelse med varandra genom krigståg och handelsfärder, kommer också idéerna att vandra från den ena kulturformen till den andra. De kommer i följe med erövrade arméer — främre Orientens hellenisering genom Alexandertåget, islams expansion från Iran till Spanien — eller med handelskepp och handelskaravaner — buddhismens utbredning i Ostasien med allt vad den medförde av indisk livsstil och indisk filosofi. Hur mycket behåller sådana inympade tänkesätt av sin ursprungliga särprägel? Hur mycket omvandlas de, när de förenas med element från en helt annan idékrets? Jämför den indiska buddhismen med zen-buddhismen i Kina och Japan eller Aristoteles' äktgrekiska system med den aristotelism, som florerade inom islam och i kristenheten, i Averroes' Cordoba och i Thomas ab Aquinos Paris! I vår egen tid möter vi i Österlandet »modernistiska» rörelser, som tillägnat sig ledande europeiska tankar och sökt förena dem med de fäderneärvda motiven. De vill återfinna modern västerländsk naturvetenskap i Koranen, i Upanishaderna eller i buddhismens klassiska urkunder. Omvänt finner vi i Västerlandet, hur österländsk visdom övar sitt inflytande i mer eller mindre modifierad form. Vedantaläran, taoismen och zen-buddhismen har vunnit många adepter inom Europas och Amerikas intelligentia.

En realistisk uppfattning av idéernas historia måste ställa problemet: hur förhåller sig de härskande tänkesätten till de rådande samhällsformerna? Historiefilosoferna har givit motsatta svar på denna fråga. I Hegels

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

värld spelar idéerna rollen av utvecklingens bestämmande makter. Auguste Comte tar utgångspunkten i de förvetenskapliga och vetenskapliga tolkningarna av tillvaron. Det mytologiska stadiet motsvaras av ett samhälle, där präster och krigsherrar dominerar. På det metafysiska stadiet utövas makten av juristernas klass. I vår tid kommer de exakta vetenskapsmännen mer och mer att sätta sin prägel på de sociala institutionerna. Samhället blir en planmässigt ordnad produktionsgemenskap under ledning av en forskareelit, som motsvarar filosoferna i Platons idealstat och högmedeltidens högt bildade kleresi.

I skarp opposition mot teorier av detta slag utvecklar Karl Marx sin materialistiska historieuppfattning. Han utgår från produktionssättet, människornas sätt att förvärva sitt livsuppehälle. Varje produktionssätt motsvaras av vissa produktionsförhållanden, det vill säga vissa bestämda relationer mellan samhällsmedlemmarna. Den ekonomiskt betingade samhällsstrukturen bestämmer i sin tur den »ideologiska överbyggnaden» eller de tongivande världsuppfattningarna och livsidealen. De oppositionella idéerna uttrycker ekonomiskt undertryckta samhällsgruppers opposition mot en rådande produktionsordning. Med nya tekniska resurser omvandlas produktionsförhållandena och därmed den ideologiska överbyggnaden. Skolastikens filosofi återspeglar det feodala samhällssystemet. Den mekaniska världsåskådningen avbildar den kapitalistiska varuproduktionen på det ideologiska planet. Marxismens pionjärer förnekar inte, att idéerna kan spela en aktiv roll i utvecklingsprocessen, men de djupast liggande orsakerna är att söka i samhällets tekniskt-ekonomiska livsbetingelser.

Vill man diskutera frågan, måste man börja med några allmänt vetenskapsteoretiska synpunkter. Historiefilosoferna har ofta visat en benägenhet att förenkla verkligheten genom abstrakta begrepp. Auguste Comtes stadier och de ortodoxa marxisternas sociala system ger oss goda exempel. Man rör sig här med renodlingar eller idealtyper, som kan vara till nytta om man låter dem vara vad de är, d. v. s. ett slags tankeekonomiska hjälpmedel. Men om man fattar dem som trogna avbildningar av faktiska förhållanden, kommer man ofelbart att hemfalla åt realitetslösa konstruktio-

ner. Verkligheten visar alltid många drag, som inte passar in i ett rationellt typschema.

I gängse diskussioner om materialistisk och idealistisk historieuppfattning rör man sig ofta med ett ganska primitivt orsaksbegrepp. Man ställer frågan så här: vilka är egentligen de ytterst bestämmande faktorerna i historiska skeenden? Är de att söka i ledande idéer, som sätter sin prägel på samhällslivet? Eller i de realiteter, som marxisterna kallar den sociala underbyggnaden, alltså i produktionssättet och produktionsförhållandena? Då förutsätter man, att det finns något som man kan kalla primära eller djupast liggande orsaker. Men för historisk erfarenhetsforskning ter sig detta begrepp skäligen meningslöst. I verkligheten känner vi endast en mångfald inbördes beroende variabler; att bryta ut en faktor ur sammanhanget och ge den värdighet av egentlig eller primär orsak är att ge godtycket fritt spel. Ställer man frågan på detta sätt, kan debatten fortsätta hur långt som helst och likväl bli fullständigt resultatlös.

Däremot blir frågan meningsfull, om den gäller olika metodiska utgångspunkter, mellan vilka valet är fritt. Det enda avgörande är fruktbarheten för arbetet med en bestämd forskningsuppgift. Det finns ingen anledning att *a priori* föredraga en metodisk synpunkt på den andras bekostnad. I regel kompletterar de olika betraktelsesätten varandra liksom vågteorin och partikelteorin i våra dagars fysik.

Men allmänna resonemang säger inte mycket, om de inte anknyter till konkreta exempel.

Vill man förstå islams uppkomst, måste man självklart räkna med en mångfald samverkande faktorer, både sociala och »ideologiska». Man måste känna de ekonomiska förhållandena i köpstäder som Mekka och Jatrib (Medina) och i de nomadiserande ökenarabernas värld. Men det skulle vara en orimlighet att förklara Muhammeds förkunnelse blott och bart som en reflex av ekonomiska motsättningar. När han först uppträdde som Allahs sändebud, kände han sig som »en glädjeförkunnare och en varnare». Domedagen närmade sig; var och en skulle belönas eller straffas efter förtjänst, föras till en salig tillvaro i paradiset's grönskande oaser eller drabbas

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

av ohyggliga kval bland »eldens innevånare». I de äldsta uppenbarelserna dominerar dessa eskatologiska visioner. Men profeten ställdes snart nog inför uppgiften att organisera sin troende menighet och forma ett mönstersamhälle enligt Allahs vilja. Vindrickande och hasardspel blev strängeligen förbjudna. Rätten till blodshämnd begränsades. Barnamord blev under alla förhållanden en svår synd. Givmildhet mot fattiga och vägfärande blev en religiös plikt. Tanken på alla rättrognas broderskap modifierade den gamla gränsdragningen mellan klaner och stammar. Den betydde också, att en muslim är likvärdig med varje annan trosfrände, vare sig han är en fattig kamelskötare eller en myndig köpmansfurste, som skickar ut sina karavaner till Syrien i norr och till Jemen i söder. Men märk väl: profeten talar inte som folkets målsman i opposition mot den härskande klassen. Hans sociala reformidéer dikteras av religiösa motiv. Mot tanken på en enda Gud svarar tankarna på individens integritet och på de troendes broderliga gemenskap, vilken ras och samhällsklass de än må tillhöra.

Muhammeds religion blev en nyskapande politisk maktfaktor under hans sista år och under de första efterföljarnas, »tältkalifernas», tid. Situationen förändrades, då islams väldiga expansion förde med sig rikedom och lyx och en förfinad högre stånds-kultur. De nya ekonomiska förhållandena utövar sitt inflytande på seder och tänkesätt. Kaliferna blir världsliga storkonungar. Den kärvt puritanska livsstil, som kalifen Omar uppehållit med lagens strängaste medel, efterträdes av en emanciperad världsmannahållning. Den religiösa iver svalnar, och i moderna kretsar omhuldas ett avancerat fritänkeri.

Calvinismens roll i den nyare tidens samhällsutveckling har varit ett populärt tema för historiker med sociologisk orientering. Diskussionen ger ett vackert exempel på nödvändigheten att komplettera olika synpunkter med varandra. Vill man ge en realistisk bild av sammanhanget kommer man inte långt med dogmatisk historiematerialism eller med dogmatisk idealism. Calvins egenartade religiösa inställning är en faktor, som inte kan negligeras. I centrum står upplevelsen av Guds allsmåktiga vilja. Allt sker i stort och smått som Gud bestämt. Enligt ett »fruktansvärt beslut» (*decretum*

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

horribile) har han av evighet utkorat vissa människor till salighet och andra till evig förtappelse. Att vinna hans gunst genom moraliska meriter är lika fruktlöst som att hoppas på frälsning genom delaktighet i kyrkliga riter och ceremonier. Nåden är en fri gåva, som tilldelas den ene och förvägras den andre. Att fråga ›varför› är en syndig förhävelse: Gud redovisar inte för sina handlingar inför ett begränsat människoförstånd.

Individen står ensam inför denna straffande eller frälsande gudamakt. Han är bunden vid de heliga skrifternas uppenbarade ord men lösryckt från den tusenåriga traditionen. Långt radikalare än Luther bryter Calvin med den gamla kyrkans tro och ritus; de troendes församling skall byggas upp på nytt på bibelns grund men oberoende av förmättna människors påfund. I sina konsekvenser tyckes denna livssyn föra till en långtgående religiös individualism inom de gränser, som uppenbarelsen utstakat.

Men calvinismen ger intet spelrum åt den enskildes frihet att följa sina egna impulser. Vi står i varje situation inför det stränga, ovillkorliga imperativet att göra allt till Guds ära. Detta betyder inte att leva ett världsflyktigt liv i stilla kontemplation utan att fullgöra sina praktiska uppgifter på den plats i det mänskliga samlivet, som Gud har anvisat oss. Och Gud är en ordningens Gud, som reglerar våra göranden och låtanden genom obehagliga normer. Calvinismens ideal är ett strängt sakligt, pliktmässigt handlingssätt utan hänsyn till egna böjelser och utan kompromisser med mänskliga myndigheters dekret, om de strider mot de gudomliga kraven.

Den tyske samhällsforskaren Max Weber sökte visa, hur denna »inomvärldsliga askes» mäktigt bidrog till det ekonomiska livets rationalisering, till skapandet av den moderna planerande och kalkylerande företagartyp, för vilken produktionen är ett egenvärde. Hans synpunkt har visat sig fruktbar även om kritiken kunnat påvisa åtskilliga diskutabla punkter i hans resonemang. Men vi kan också ställa frågan: hur långt var Calvins samhällsuppfattning beroende av samtidens socialekonomiska förhållanden? I en annan miljö kunde liknande religiösa idéer ha fört till andra sociala konsekvenser. Vilken roll spelade socialekonomiskt betingade tänkesätt i calvinismens senare historia, då den utbredd sig från det teokratiska Geneve

till Holland och England och till sist till den nya transatlantiska världen? I modern socialhistorisk forskning har man arbetat med sådana frågeställningar och sökt klargöra de olika faktorernas samspel.

Idéhistorikern måste kunna anlägga många aspekter och alltid vara medveten om att våra begrepp är ganska ofullkomliga tankeinstrument. Därför måste han så långt som möjligt söka fånga de fina nyanserna. När han studerar tänkesättens miljöbetingelser, bör han också fråga sig hur mycket hans egna ledande synpunkter påverkats av värderingar inom hans egen miljö. Forskaren för ju ingen fritt svävande tillvaro utanför relativitetens värld. Det historiska sammanhang, som han lever i, bidrager att prägla utgångspunkterna för hans tänkande. Men han kan, till en viss grad åtminstone, bli medveten om sitt beroende och modifiera detsamma.

2.

Inom den allmänna idéhistorien möter vi olika former av andligt skapande: religiösa nydanare som Muhammed och Calvin, filosofer, som sökt ge en bild av verklighetens struktur, och vetenskapsmän, vilkas rön fört dem till nya teorier med räckvidd långt över deras väl avgränsade forskningsfält. Det är en lockande uppgift att försöka närmare teckna några huvudtyper, som kan urskiljas i den jämförande idéhistorien. Ett sådant försök skall utföras i detta avsnitt.

Först skulle jag vilja stanna vid ett tänkesätt, som jag i brist på bättre benämning kallar traditionsbundet eller *traditionalistiskt*. Dess företrädare är fast förankrade i ett nedärvt komplex av dominerande föreställningar. De strävar att framställa det historiskt givna som ett fast sammanhängande lärosystem, ofta i kamp mot traditionsupplösande tendenser. Genom sitt tankearbete vill de rationalisera fädernas arv för att bibehålla det i nya situationer. Tolkningen måste i allt »väsentligt» överensstämja med traditionen: det är kriteriet på dess hållbarhet. Pieteten är en huvuddygd för tänkare av detta kynne. De går inte på obanade vägar i förlitande på sitt eget förnuft utan bygger på samfundets beprövade erfarenheter och självklart

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

giltiga normer. Deras verk står och vill stå i den sociala gemenskapens tjänst.

Inom kinesiskt tankeliv finner vi denna typ hos den konfucianska ortodoxiens företrädare, som sorgfälligt bevarade de klassiska skrifternas visdom och därifrån hämtade direktiv för individens livsföring och statens styrelse. Konfucianismen hade utkämpat många strider med rivaliserande tankeströmningar, med taoismen, som förhånade och bekämpade dess ideal av välordnat kultursamhälle, med buddhismen, som gick rakt mot dess tro på inomvärldsliga livsvärden. Till sist gick den segrande ur striden och blev en officiell samhällsfilosofi, som docerades vid högskolorna och genomträngde tänkesättet hos den mäktiga ämbetsmannavärlden. På dess auktoritet byggde moralister och politiska teoretiker, ända tills nya idéer västerifrån vann terräng hos den kinesiska intelligensen.

I Indien byggde den ortodoxa spekulationen på vedaskrifternas grundval. Eller rättare sagt: den ville bygga på denna urgamla grund. Ty vägen är lång från vedatidens gudavärld till det utsägbara allväsen, som uppleves bortom den illusoriska mångfalden av ändliga ting. Men de spekulativa teologerna återfann sina läror i de kanoniska böckerna. De lyckades därmed genom en symbolisk tolkningsmetod; myterna fattades som åskådliga bilder av den esoteriska sanningen.

Med samma metod sökte de sista nyplatonikerna under antikens solnedgångstid att försvara den hävdvunna religionen gentemot den unga kristendomens attacker.

Det traditionsbundna tänkandet i dess primitiva form fasthåller utan vidare vid kanoniska skrifter eller heligförklarade arvlärores auktoritet. Så och så är det skrivet, det och det har fäderna bekant sig till: det vore förmått att lägga in sina egna ovissa påfund i det bestående trosinnehållet. Men det finns också en annan väg, brahmanteologernas och nyplatonikernas och de spekulativa religionslärares väg inom judendomen, kristendomen och islam. Man skiljer mellan bokstavslydelsen och det andliga innehåll, som uppenbarar sig för den högre insikten. Genom denna åtskillnad blir det möjligt att bevara traditionen och solidariteten med samfundet utan att

behöva stå svarslös inför otrogna villoandars gäckande invändningar. Det tillsynes orimliga visar sig vara ett symboliskt uttryck för övervärldsliga realiteter.

I nyare tid, då framstegstanken dominerat, har man sökt lösa problemet på ett annat sätt. Man söker att så långt som möjligt behålla kontakten med det hävdvunna trosinnehållet. Men de heliga urkunderna uppvisar föreställningar, som synes strida mot förnuftet, mot säkra vetenskapliga rön eller mot hela det synsätt, som karakteriserar den moderna vetenskapen. I denna situation tillgriper man ofta ett nära liggande resonemang: Vi måste skilja mellan det förblivande och det tidsbundna. Det gudomliga budskapet riktar sig till alla tider, men det har förbundits med en mångfald ålderdomliga idéer, som hör det förflutna till och som vi saklöst kan låta falla. Endast därigenom kan det väsentliga bevaras och göras till nutidsmänniskans andliga egendom. Vi finner sådana tankegångar bland islams reformivrare i Indien och Egypten, bland judiska och katolska modernister och bland målsmän för liberal nyprotestantisk teologi.

Strävandet att så långt som möjligt bevara en bestående samhällsordning har gjort sig gällande inom de rättsliga och politiska idéernas historia. Naturrätten, läran om en förnuftig rättsordning över härskares och folkmajoritetens godtyckliga maktspråk, borde ge en utmärkt plattform för radikala uppgörelser med rådande samhällsförhållanden. Den har mycket riktigt återopats av intellektuella upprorsmän från antikens sofister och stoiker till Rousseau och den franska revolutionens stridbara litteratörer. Men samma lära kunde också omsmidas till ett vapen för samhällsbevarande syften. Den konservativa naturrättsdoktrinen ville från sina förutsättningar prestera ett försvar för rådande styrelsesätt och egendomsformer. Dess representanter var fast förankrade i den givna samhällsordningen. Som universitetslärare hade de till uppgift att utbilda blivande ämbetsmän med osviktig lojalitet mot överheten och den sociala hierarkien.

Under den ekonomiska liberalismens glanstid träffar vi populära skribenter, som känner sig solidariska med företagarnas intressen och gör sin vetenskap till en apologi för den fria konkurrensens samhälle. Deras reso-

nemang om »intressenas harmoni» blev en skottavla för Karl Marx' bistra satirer. Han frånkände dem rätten att räknas som hederliga vetenskapsmän; de var i själva verket ett slags intellektuella betjänter hos en profit-hungrig bourgeoisie. Men marxismen blev själv — i den kommunistiska världen — en officiell samhällsteori, inkorporerad i det rådande politiska systemet. Det gällde att bygga på dess givna grundvalar och att motverka farliga avvikelser till höger och vänster. Inte blott inom det politiska tänkandet: marxismen gör anspråk på att vara en enhetlig världsuppfattning, som kan ge direktiv åt de mest olika vetenskaper. Under Stalins tid kunde stridsfrågor inom språkforskning och ärftlighetslära avgöras genom diktoriska domslut; för närvarande synes den strama ortodoxien vara på väg att uppmjukas och kanske ge plats för en mera »liberal» Marxtolkning.

Vi vänder oss nu till en typ av andligt skapande, som står i skarpaste motsats till tradionalismen i alla dess former. På det religiösa planet företrädes den av *profeten* — *budbäraren*, vars förkunnelse går stick i stäv mot nedärvda riter och trosformer.

Profeten framträder som meddelare av en uppenbarelse från en gudomlig makt, vilken plötsligt och oförmodat tar hans själ i besittning. Hans upplevelse kan uppvisa extatiska drag, men de brukar inte dominera; han talar inte med dunkla och förvirrade ord, som måste tolkas för att bli begripliga för menigheten. Förkunnelsen kan verka sällsam, förbryllande, chockerande för gängse tankevanor, men den följer de vanliga språkformerna och begagnar symboler, hämtade från åhörarnas erfarenhetsvärld. De israelitiska profeternas språk är rikt på realistiska bilder från jordbrukarens, boskapsskötarens och hantverkarens vardagsmiljö, från samlivet mellan man och hustru, från rättsskipning och krigiska uppgörelser. Muhammed finner överallt i naturen tecken på Allahs godhet och makt:

Han är ock den, som utbrett jorden och satt bergmassor och floder på henne. Av alla frukter har han skapat tvenne slag; han låter natten följa på dagen. Häri finnas sannerligen tecken för människor, som tänka efter.

Och på jorden finnas tegar, som gränsa till varandra, vingårdar, säd och palmer med gemensamma eller särskilda rötter, vattnade av samma vatten,

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

och det ena göra vi bättre än det andra till mat. Håri finnas sannerligen tecken för människor, som hava förstånd (*Koranen* 13:3–4).

Den arabiske profeten använder gärna bilder från handel och köpenskap. Det jordiska livet är blott ett lån med nyttjanderätt (13, 26). De otrogna har »sålt vägledningen för villfarelsen; också har deras handel icke blivit lönande, och de äro ej stadda på den rätta vägen» (2, 15). Den rättrogne »giver Gud ett gott lån, att han må mångdubbla det åt honom» (2, 46). »Gud har köpt liv och ägodelar av de rättrogna på det villkor att paradiset skall tillfalla dem — — — och vem uppfyller sitt avtal bättre än Gud? Glädjens alltså åt den handel, som I avslutat! Ja, detta är den högsta lycksaligheten» (9, 112).

Uppenbarelsen betyder inte, att profeten mottager metafysiska insikter, som han är oförmögen att vinna med det egna tänkandets hjälpmedel. Han ger inte en ny världsåskådning, en sannfärdig bild av den osinnliga verkligheten bakom fenomenvärlden. Men han upplever närvaron av en makt, som inte låter sig infogas i något rationellt tankesystem. En högre vilja uppfordrar honom att väcka människorna till medvetande om heliga krav och om den dom, som drabbar avfällingen och illgärningsmannen. Själv är han ett redskap, som måste utföra den suveräna maktens beslut — med eller mot sin egen vilja. Som det heter hos Jeremia:

Men Jahve sade till mig: Säg icke: »jag är för ung», utan var helst jag sänder dig, dit skall du gå, vad jag bjuder dig, det skall du tala till dem.

Profetens förkunnelse uttryckes inte i allmänna satser, som saknar direkt syftning på en konkret situation. Den hänför sig till ett givet historiskt sammanhang: här och nu ställer hans Gud bestämda krav på den lyssnande menigheten, hotar med kommande ofärd, om hans bud föraktas, och ger löften om en lyckosam framtid, om de respekteras och åtlydes. Budskapet vänder sig inte till ett invigt fåtal, som benådats med förmågan att rätt uppfatta dess mening. Det har ett ärende till hela folket, till den stora majoriteten såväl som till de högst uppsatta. De senare blir ofta föremål för budbärarens hårdaste domar. Israels profeter slungar sina anklagelser mot en för-

tryckande rikemansklass, och profeten från Mekka låter Allahs vrede falla över sina egna fränder, hemstadens förstockade köpmannaaristokrati.

Profeten kan ibland vädja till åhörarnas förstånd och eftertanke. Men han går inte tillväga som österländska och västerländska vishetslärare, en Konfucius, en Buddha, en Sokrates, vilka söker överbevisa med obestridliga argument. Hans ord springer fram ur en upplevelse långt borta från förståndsmässiga överväganden för och mot. Det profetiska talet är en *bandling*, som vill framtvunga en sinnesändring medan ännu tid är. Vinner talet inte gehör, så beror detta inte på åhörarnas intellektuella brister utan på deras trots och förhärdelse. De håller sanning för lögn, som det heter i Koranen, inte av okunnighet utan på grund av hårdnackad vägran att erkänna sanningen när den uppenbaras för dem.

Den profetiska förkunnartypen hör hemma i ett samhälle, där religionen sätter sin prägel på det enskilda och offentliga livet i långt högre grad än vad en nutida europé kan föreställa sig. Men även i vår inomvärldsligt inriktade kultur möter vi förkunnare, vilkas kallelsetro och brinnande moraliska patos visar släktdrag med den klassiska profetismen. Thomas Carlyle hade lösgjort sig från fädernas calvinistiska tro och funnit en ny grundval i den tyska idealismen. Men han talar som en inspirerad siare, när han går till storms mot den merkantiliserade civilisationen och manar fram en vision av det murkna samhällssystemets sammanbrott. Hans läromästare Johann Gottlieb Fichte var inte blott en mästare i dialektikens konst. Han var också besjälad av en glödande rättslidelse och trodde på sitt kall i tjänst hos en högre makt — visserligen inte en personlig gudom men väl en allom bjudande moralisk världsordning. Ett annat exempel erbjuder den franske samhällsreformatorn Saint-Simon, en tänkare och visionär, som trodde sig utkorad att grunda »en ny kristendom» med framtidssamhället i stället för det övervärldsliga gudsriket. Karl Marx var en svuren fiende till religiösa »ideologier», såväl gamla som nya. Men även hos honom finns något av den profetiska attityden, när han som språkrör för historiens dialektik förutsäger det kapitalistiska utsugaresamhällets undergång och en ny värld, fri från klassherraväldet.

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

En helt annan typ representeras av *filosofen* i ordets klassiska mening. Han vill följa sina egna tankebanor och hävdar ofta sitt suveräna oberoende av traditionens auktoritet. I sin radikalaste form framträder detta intellektuella frihetspatos hos Descartes; han är lika revolutionär i teoriernas värld som försiktigt konservativ i praktiska situationer. Med klarheten och tydligheten som måttstock förkastar han de inlärdas begreppen och vill bygga på ny grund sedan han utrotat alla sina gamla åsikter. Spinoza har inte mycket till övers för de gamles visdom; han är övertygad om att den sanna filosofien tagit gestalt i hans geometriskt uppbyggda lärosystem. David Hume uppmanar oss att kasta skolfilosofi och teologi i lågorna; de innehåller ingenting annat än sofistisk och bedrägeri. Kant har i sin förnufts kritik genomfört en kopernikansk omvälvning och anvisat filosofien »den sicheren Weg einer Wissenschaft».

Profeten förtröstar på en gudomlig ingivelse, som han är kallad att kungöra. Filosofen bygger på en klar insikt, vunnen genom eget tankearbete. Kanske vädjar han i sista hand till en absolut säker intuition. Men detta inre ljus är i princip tillgängligt för alla. Det är inte fråga om en särskild uppenbarelse som mottages av ett utkorat sändebud. Filosofen uppfordrar aldrig sina läsare eller åhörare att utan betänkligheter bekänna hans lära och följa hans väg. Han vädjar till deras fördomsfria granskning och litar på att *recta ratio* skall giva honom sitt bifall.

Den klassiske filosofen tror sig äga en evident kunskap om världssammanhanget och om människans situation i universum. (Jag bortser här från de tänkare av skeptisk läggning, som tid efter annan uppträtt som opponenter mot »dogmatikernas» lärosystem.) På denna kunskap grundar sig de handlingsmönster, som han anbefaller. I sin Guds namn ger profeten normer för beteendet i en bestämd situation. Abstraktioner har ingen plats i hans förkunnelse. Filosofen ger oss allmänna utsagor om universum, om människans natur, om kunskapens betingelser och om de normer, som över huvud gäller för individers eller gruppers livsföring.

Olika motiv har dominerat inom filosofernas tankevärld. Hos många tänkare har de kosmologiska frågorna stått i centrum. Så hos de forngrekis-

ka naturfilosoferna, hos Descartes, Leibniz och Spencer och i våra dagar hos Bertrand Russell, vars studier på skilda filosofiska fält inspirerats av intresset att nå fram till en vetenskaplig världsuppfattning. Andra har hyllat Popes bekanta devis: *the Proper Study of Mankind is Man*, och de har frågat hur människan bygger upp sin kunskapsvärld, hur hon bildar sina etiska och estetiska värdebegrepp. För en sådan psykologiskt orienterad filosofi är David Hume den klassiske märkesmannen. Kant däremot ville skarpt skilja mellan giltighetsfrågan och frågan om själslivets fakta. Han ville inte psykologiskt undersöka våra idéers uppkomst utan söka sig tillbaka till de principer, som måste gälla om vetenskap, moral och estetisk värdering skall bli möjliga.

Vi möter också filosofer, vilkas tänkande framför allt rört sig kring problemet att finna en väg till en bättre social organisation. Denna fråga stod i centrum för Kinas klassiska tänkare, även för de till synes så världsfrånvända anhängarna av den taoistiska skolan. Den hade en dominerande ställning i Platons värld — vid sidan av de teoretiska och religiösa problemen. Likaså hos nyare filosofer som Thomas Hobbes, Auguste Comte, John Stuart Mill och Karl Marx, fyra stora målsmän för radikalt motsatta samhällsmönster. Hobbes tecknar grunddragen av en autoritär stat, där suveränens makt är obegränsad. Comte drömmer om ett rationellt framtids-samhälle under ledning av de främsta vetenskapsmännen. Hos Mill får de liberala frihetsidéerna sin klassiska utformning. Marx finner lösningen i den socialistiska samhällsordning, som skall förverkligas med nödvändighet enligt dialektikens lagar.

Det finns slutligen en typ av filosofiskt tänkande, som utgår från upplevelsen av en ofrånkomlig motsättning mellan världen sådan den är och människans strävan att vinna en varaktig tillfredsställelse av sina önskningar inom dess gränser. Filosofer av detta slag finner överallt vittnesbörd om våra lyckosträvandens gagnlöshet i en tillvaro, där »alles was entsteht ist wert dass es zu Grunde geht». Vi kan hänge oss åt vackra inbillningar, men förr eller senare försvinner luftsloten, och vi står hopplöst övergivna i en värld utan nåd. Men resignationen behöver inte vara det sista ordet, även

om många genomskådare stannat därvid. När illusionerna fallit, öppnar sig kanske möjligheterna till ett liv utanför åtråns och besvikelsens kretslopp.

Sådant är temat i den buddhistiska vishetsläran och i Schopenhauers livsfilosofi. Sören Kierkegaard hörde också till de desillusionerade genomskådarnas och avslöjarnas släkte. Men hans filosofi vill vara en förberedelse till det stadium, då den enskilde ställes inför den kristna paradoxen, bejaktar det oerhörda och ofattbara — det Absolutas uppenbarelse i en torterad människas gestalt — och själv väljer martyrskapets väg under massornas begabberi och de världsvisas kalla hånlöje.

Det finns tänkare, för vilka den rationella begreppsbildningen endast ger oss kunskap på ett lägre plan. Vi brukar kalla dem *mystiker*. Enligt dem vinnes den högsta insikten genom en upplevelse, som inte kan uttryckas med det mänskliga språket och bestämmas genom distinkta begrepp. Det betyder inte, att de utan vidare sätter sig över förnuftets normer och tillåter sig ett godtyckligt spel med lika vaga som stämningmättade symboler. De stora mystikerna har ofta varit mästare i den dialektiska konsten, skarpsinniga resonörer vid gränsen till ofruktbart begreppsklyveri. Men deras subtila logik är endast ett sätt att nå fram till det plan, där upplevelsen spränger alla tanke- och språkformer. Man finner denna inriktning inom den kinesiska taoläran, inom den indiska vedanta-spekulationen och hos Nagarjuna, buddhismens *summus philosophus*. Inom västerländsk tankehistoria tänker man närmast på nyplatonismen, sådan den utformades av Plotinos och gick i arv till kristna lärare från Johannes Scotus Eriugena till Meister Eckhart. Hos dem alla går den resonerande och argumenterande filosofien över i en mystik, för vilken inga sinnebilder kan adekvat uttrycka den absoluta Enheten.

För den genuine mystikern rör sig allt omkring det som kan upplevas men inte egentligen utsägas. Det hindrar honom inte från att tala därom med många ord, ibland med originella och färgglödande symboler, ibland med ganska stereotypa formler. Men hans språk syftar inte till att beskriva verkligheten, som man beskriver yttervärldens fenomen. Det vill hos mottagaren suggerera fram den utsägbara upplevelse, som han själv är delaktig i.

tig av. Han talar i antydningar, som Herakleitos säger om orakelguden i Delphi. Därigenom skiljer han sig klart från metafysikern, som tror sig kunna tolka den sanna verkligheten i ett system av klara och väldefinierade termer, tillgängliga för det oförvillade förståndet. Han skiljer sig också från olika tiders teosofiska lärare. *Teosofen* stannar inte vid det utsägbara. Han räknar med en teoretisk insikt på ett högre verklighetsplan, liksom den rationellt resonerande metafysikern. Men denna insikt står inte till buds för alla, som kan tänka klart och följdriktigt utifrån vissa obestridliga grundsatser. Den är given för de utkorade andar, som förmår att höja sig över den vanliga sinnes- och förståndskunskapens låga nivå.

Mystikern vädjar till erfarenheten alldeles som strängt empiriska filosofer och naturforskare. Men denna erfarenhet är en överväldigande upplevelse i själens innersta, *im Seelengrund* för att tala med Meister Eckhart. Och dess mottagande fordrar avskildhet från de yttre intryckens mångfald.

Mystiken har ofta utvecklat sig inom en religiös gemenskap med fastställda riter och trosläror. Vi möter den inom den medeltida katolicismen, inom judendomen och islam, och den har haft representanter inom det protestantiska fromhetslivet. Den religiöst förankrade mystiken är mer eller mindre präglad av sin kyrkas tradition och håller fast vid dess symboler. Men de begagnas blott som medel att nå fram till en upplevelse, som inte kan bestämmas i dogmatiska formler. Den gängse religionen inom dessa samfund innebär ett förhållande mellan ett jag och ett du, mellan den mänskliga personligheten och en personligt tänkt gudamakt, som dömer och benådar, ger kraft i livets vedermödor och frälser dem, som vill mottaga budskapet. Den mystiska upplevelsen betyder på sin höjdpunkt individens försjunkande i en operativ eller överpersonlig enhet.

Det finns också en mystik, som utvecklat sig utan direkt samband med den i samhället rådande religionen. Nyplatonikern Plotinos är ett klassiskt exempel. Ovan Platons välordnade idésystem ser han en högsta verklighet, Det Ena, i vilket den enskilda själen uppgår som vågen i världshavet. Hos det gamla Kinas taoister möter vi en vision av den för all begreppskunskap otillgängliga urgrunden.

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

Den vetenskaplige forskaren undersöker ett bestämt verklighetsområde; han vill inte som den klassiske filosofen ge en alltomfattande rationell världsåskådning eller ett allmängiltigt mönster för handlingslivet och inte som mystikern leda oss fram till en överrationell inre erfarenhet. Han uppställer hypoteser och prövar dem enligt metoder, som visat sig effektiva för vinnandet av nya kunskaper. Sina resultat vinner han genom ett ständigt samspel mellan fritt skapande fantasi och sträng verklighetskontroll. De banbrytande forskarna äger något av diktarens och konstnärens förmåga att ana sammanhang, som det fantasilösa vardagstänkandet aldrig skulle drömma om. Men de nöjer sig inte med att utforma teorier, hur tilltalande de än må vara genom sin klarhet och elegans. Tankemöjligheterna måste bekräftas genom noggranna iakttagelser, och de måste kasseras så snart de visar sig oförenliga med ett motspänstigt faktum. Om det gäller att välja mellan två hypoteser, som båda stämmer överens med kända sakförhållanden, väljer vetenskapsmannen den enklaste eller mest »ekonomiska»; han följer med andra ord den gamla regeln att inte arbeta med fler förutsättningar än vad nödvändigt är.

Forskaren som idealtyp intager en kritisk hållning till traditionella föreställningssätt. I andra frågor kan han vara böjd att godtaga det fäderneärvda. Han kan känna sig djupt förankrad i den religiösa gemenskap, som han tillhör, och han kan vara hur konservativ som helst, när han tar ställning till sociala kontroverser — om han överhuvud tar befattning med dylika ting. Men inom sin vetenskap är han kompromisslöst radikal, och känner ingen pietet för nedärvda teorier, de må uppvisa vilken vördnadsvärd ålder som helst. Kritiken får inte heller hejdas av hänsyn till traditionernas värde för religiösa eller politiska intressen. Naturforskaren måste utrensa vetenskapligt ohållbara föreställningar, även om de med framgång återopats till den härskande religionens försvar. Historikerns patriotism får inte hindra honom att avslöja det tvivelaktiga källvärdet hos traditioner, som stimulerat den nationella självkänslan. Den teologiske forskaren måste fullfölja sitt kritiska arbete, även om han kallas för en pietetslös nedbrytare av religiösa värden. Vetenskapsmannen får lika litet tillåta sina »kulturradikala» eller

politiskt radikala sympatier påverka sina undersökningar i önskvärd riktning. Är han nationalekonom, kan han bli tvungen att förkasta argument, som med fördel använts i propagandan för vittgående sociala reformer. Är han religionsforskare, kan det hända, att hans resultat strider mot verkningfulla argument i den antiklerikala kulturkampen. Den absoluta förutsättningsfriheten — friheten från utomvetenskapliga förutsättningar — må vara en utopi, men den äkta forskaren söker i varje fall att komma detta ideal så nära som möjligt. Han kan säga med den engelske biologen Thomas Henry Huxley: »Ju längre jag lever, desto klarare blir det för mig, att den heligaste handling i en människas liv är att säga och känna: jag tror att detta eller detta är sanning. Alla vårt livs största belöningar och tyngsta straff ansluter sig till denna handling».

En vetenskapsman kan se ganska pessimistiskt på vårt släktes utvecklingsmöjligheter. Hans dagliga arbete med kalla fakta disponerar honom lätt för en illusionslös syn på tillvaron. Men inom sin egen värld är han i regel böjd för att räkna med ett framåtskridande i riktning mot allt mera vidgad kunskap, allt säkrare metodik. Den moderna framstegsidén tog gestalt under naturvetenskapens genombrottstid på sextonhundratalet. Bacon, Descartes och Pascal förkunnade, att den nya tidens forskning öppnat synvidder, okända för de gamla universitetsmännen och deras antika auktoriteter. De såg liksom conquistadorerna framåt mot en ännu utforskad värld. De sökte efter nya tankeinstrument, som öppnade vägen till allt större landvinningar. Den moderne forskaren hyser knappast samma entusiasm som pionjärerna. Russell har givit en avskräckande bild av en alltigenom rationaliserad »vetenskaplig civilisation», som påminner om Aldous Huxleys kusliga vision av »the brave new world». Men vetenskapsmannen i våra dagar delar tron på en fortskridande utveckling inom det vetenskapliga tankearbetet — förutsatt att resultaten inte kommer att användas i de förstörande krafternas tjänst.

Filosofen och mystikern framträder i Kina och Indien liksom i antikens Grekland och inom det av grekiskt kulturarv bestämda Europa. Profeten hör hemma i iransk, israelitisk och arabisk miljö. Den typiske »frie forskar-

ren» tillhör de grekiska och västerländska kulturformerna. Hans karakteristiska inställning framträder först hos de grekiska naturvetenskapsmännen, som ville finna en rationell förklaring av företeelserna utan att bindas av gemene mans inrotade föreställningar. De gamla jonierna utvecklar sina teorier om himmelen och jorden. Pythagoréerna företräder idén om en matematisk naturvetenskap. Alkmaion och den hippokratiska skolan tillämpar det rationalistiska betraktelsesättet på medicinens område; den gamla läkarekonsten började hos dem att utvecklas till en vetenskap. Platons Akademi blir ett centrum för matematisk och astronomisk forskning. Aristoteles lägger grunden för den beskrivande och systematiserande biologien, och hans Politik blir den samhällsvetenskapliga forskningens första pionjärverk. Matematiker och fysiker som Arkimedes och Apollonios ger oförgätliga vittnesbörd om den grekiska andens skaparekraft inom de exakta vetenskaperna.

Naturligtvis får vi inte glömma de fornorientalska kulturfolkens insatser inom matematik och astronomi. Men dessa betydelsefulla rön av egyptiska, sumeriska och babyloniska lärde utmynnade inte i en rationell *teori* om de kausala sammanhangen eller i en enhetlig matematisk lärobyggnad, vars satser kunde härledas med klart bindande bevis. Att utforma en strängt deduktiv geometri blev grekernas uppgift. Hos dem blev aritmetiken inte blott ett hjälpmedel för det praktiska livets behov utan en självständig vetenskap, som för att tala med Platon kunde underlätta själens uppåtstigande till de eviga sanningarna. I Grekland frigjorde sig naturkunskapen från det mytologiska världsschemat och sökte bestämma lagbundenheten i det fysiska skeendet. Därifrån härstammar det som vi kallar vetenskaplig inställning. De grekiska forskarnas mentalitet lever kvar hos Galilei och Newton, hos Darwin och Einstein.

Vetenskapsmannen framlägger sina resultat för en läsekrets, som behärskar hans tekniska språk och är förtrogen med hans forskningsmetoder. Hans litterära uttrycksform är den strängt sakliga avhandlingen, där argumenten noggrant redovisas och slutsatserna drages enligt de logiska spelreglerna. I hans framställning finns intet spelrum för subjektiva värdering-

ar. Personen träder helt tillbaka för verket. Han vädjar endast till det kritiskt prövande intellektet. Han vill inte »övertala» utan »överbevisa». De intressen, som sätter själarna i rörelse på den allmänna opinionens krigsskådeplats, får inte inverka på hans argumentering. Men de vetenskapliga teorierna kan bli effektiva medel i dagskampen, när de kommer i händerna på skribenter med förmåga att förarga och entusiasmera.

Skriftställaren av denna typ, *l'homme des lettres*, vill minst av allt frigöra sig från sina personliga värdesynpunkter. Han ger sig själv med sina sympatier och antipatier, och han kan ge dem pregnanta uttryck i den fria essäistiska form, som är hans naturliga uttrycksmedel. Det finns briljanta skribenter av detta slag, som på samma gång är vetenskapsmän av hög rang. En renässansman som Erasmus av Rotterdam var en stor filolog och på samma gång författare till uddvassa inlägg i tidens intellektuella debatter. Läs exempelvis den mästerliga satiren »Dårskapens lov»! Ernest Renan var en ledande semitisk språkforskare och religionshistoriker, som engagerade sig i kontroverserna kring brännande livsåskådningsfrågor. Bland våra samtida kan vi tänka på en man som Bertrand Russell. Han hör som bekant till de främsta banbrytarna inom modern logik och utforskandet av matematikens grundvalar. Men han har också författat en mängd öppenhjärtiga och stimulerande böcker om sociala, moraliska och religiösa problem, besjälade av ett starkt upplysningspatos och en lidelsefull antipati mot allt som ter sig oförnuftigt och livsfientligt. Men i regel saknar denna skriftställaretyp det tålmod, som det rena forskningsarbetet kräver. Han är alltför engagerad i sin tids konflikter för att kunna helt uppgå i minutiösa detaljstudier i ett bibliotek eller ett laboratorium. I allmänhet saknar han också den gestaltskapande fantasi, som är diktarens privilegium. Om han väljer poesisens eller prosaberättelsens eller dramats uttrycksformer, blir de för honom ett medel i idépropagandans tjänst. Hans styrka ligger i konsten att föra en intelligent debatt om brännande livsfrågor. Lätt och smidigt lever han sig in i de nyaste tänkesätten och förstår att ge dem en suggestiv formulering. Med osviklig säkerhet finner han den svaga punkten i motståndarens position. Han kan utlämna vedersakarna åt löjet eller brännmärka dem med in-

dignationens vapen, när han finner »skämtets udd» vara för svag.

Man behöver inte söka länge för att finna den perfekta motsvarigheten till denna typ av litterär fäktmästare. Han hette Jean Francois Arouet, världsbekant under namnet Voltaire.

Författare av detta kynne är utåtriktade naturer, livligt intresserade av allt som försiggår i deras värld. Bland pennans män finner vi också representanter för en inåtvänd typ, som ägnar sig åt stillsam meditation över väsentliga ting — väsentliga för dem men inte för *profanum vulgus*. Den kinesiska litteraturen uppvisar utsökta essäister, som filosoferar över popularitetens fåfänglighet, över den glädje, som de små enkla tingen kan erbjuda trötta själar, över krigets meningslösa brutalitet och lyckan att i avskildhetens ro följa årstidernas rytmiska växling. Mitt under sina fälttåg mot barbarerna skrev kejsar Marcus Aurelius sina självbetraktelser om människans flyktiga ögonblicksliv och om vilan i insikten om naturens eviga ordning. »Allt som är gott för dig, o kosmos, är också gott för mig. Ingenting, som för dig kommer i rätt tid, kommer för tidigt eller för sent för mig. Allt vad dina årstider bringar, o natur, är för mig ljuvlig frukt. Från dig utgår allt, i dig består allt, till dig vänder allt åter.»

På ett slott nära Bordeaux bodde en gång en före detta ämbetsman, som dragit sig tillbaka med sina antika läromästare och med sina egna tankar om livet och döden. Montaigne upplevde hugenottkrigens elände; han såg hur landet föröddes av fanatiker och maktsjuka partigångare. Hur förblindade är inte människorna, som mördar varandra för sina inbillningsfoster! Vår kunskap är bräcklig. Vad kan vi egentligen veta? Vad är det för mening med teologernas och skolfilosofernas högljudda dispyter? Se in i dig själv: finner du inte att allt växlar och omvandlas liksom i världen omkring dig? »Vårt liv är en förening av motsatser, liksom världsharmonien av en mångfald toner, svaga och gälla, skärande och dova, veka och djupa». Att känna sig själv med alla sina förändringar och motsatta tendenser är det rätta målet för människans studium. I sina essäer, där tankarna följer varandra fritt och till synes utan ordning och plan, tecknar Montaigne sig själv utan att försköna eller dölja någonting. Han varken förkunnar eller teoretiserar

FILOSOFI OCH IDÉHISTORIA

utan fångar sina upplevelser som en impressionistisk målare fångar de förbiglidande synintrycken.

Liberalism och demokrati

Pär-Erik Back

»Tron på demokratin är icke en politisk åskådning i samma mening som exempelvis konservatism, liberalism och socialism. Den innebär en uppfattning om statsstyrelsens form, om tekniken för politiska avgöranden, icke om de statliga beslutens innehåll och samhällets struktur. Den kan alltså betraktas som ett slags överideologi, i den meningen nämligen, att den är gemensam för skilda politiska åskådningar. Man är demokrat, men därjämte konservativ, liberal eller socialist.»¹

Få uttalanden i någon svensk politisk eller statsvetenskaplig skrift från de senaste årtiondena har blivit så flitigt citerade och fått så vittgående konsekvenser för den politiska debattens allmänna karaktär här i landet som dessa Herbert Tingstens inledande ord till avsnittet »Demokratiens idéer» i arbetet *Demokratiens problem* som utkom 1945. En lång rad studentårgångar har fått göra bekantskap med de resonemang, som de citerade raderna utgör upptakten till, och otaliga tentander har av examinator ombetts att redogöra för »Tingstens syn på demokratin som en överideologi.» Även om själva tanken inte var ny, erhöll den dock av Tingsten en så energisk formulering, att också statsvetenskapliga skribenter i fortsättningen gärna anknöt eller hänvisade till den.

Tillsammans med Tingstens i samma arbete företagna analys av be-

1 Tingsten, Herbert, *Demokratiens problem* (1945), s. 57.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

greppet »ekonomisk demokrati» — till vilken vi återkommer — bildar resonemanget om överideologien utgångspunkten för flertalet mera ingående försök att diskutera demokratiens problem. Att den skarpa distinktionen mellan den politiska demokratin å ena sidan, andra politiska åskådningar å den andra delvis är en frukt av tankemödor, vilka hade upplevelsorna av mellankrigstidens diktaturläror som bakgrund, är givet. Det är fråga om att hålla demokratin isär från åskådningarna på den vanliga höger-vänsterskalan (konservatism, liberalism etc) för att så klart som möjligt kunna kontrastera den mot diktaturen — en styrelseform som också kan vara förenlig med olika uppfattningar om de statliga beslutens innehåll. »Diktaturens anhängare äro», skriver Tingsten, »liksom demokratiens, tillika något annat, t. ex. nationalist eller kommunister». Men, fortsätter han, »diktaturen är icke en form för samlevnad med, utan en form för undertryckande av, övriga politiska riktningar». Ideologisk anslutning till en diktatur förutsätter att man tror på diktaturens syften, ty det som kännetecknar diktaturen är just rättfärdighet genom den totala politiska åskådningen. »Diktaturens teoretiker motivera nationalismen eller kommunismen, demokratiens teoretiker måste motivera demokratin».²

Att framhävandet av överideologi-tanken sålunda i icke ringa mån hänger samman med det under och närmast efter andra världskriget starkt kända behovet av att precisera begreppet politisk demokrati i dess »västerländska» mening och skarpt avgränsa det mot de totalitära systemen är alldeles klart. Tingstens resonemang tas också som utgångspunkt av Alf Ross i hans stora arbete *Hvorfor Demokrati?*, som utkom året efter *Demokratiens problem* och som enligt förordet skrivits direkt under intryck av »herrefolkets praktiska demonstration av diktaturens metoder», d. v. s. av den tyska ockupationen av Danmark.³ Ross' arbete har liksom Tingstens blivit något av en modern klassiker och har flitigt nyttjats vid akademierna; det demonstrerar hur också en socialdemokratiskt orienterad vetenskapsman, som ställer sig välvilligare till planhushållning och socialisering än Tingsten,

2 Ibid., s. 58.

3 Alf Ross, *Hvorfor Demokrati?* (1946). Sv. översättning *Varför demokrati?* (1948), s. 7.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

ser som ett huvudproblem att markera den politiska demokratiens särprägel visavis diktaturen.

Demokrati är, framhåller Ross, en politisk metod uttryckt genom majoritetsprincipen. Den är förbunden med frihet i formell mening, men det ligger inte omedelbart i begreppet demokrati någon fordran på det innehåll, som fastställs genom metoden ifråga. »Demokratismen är, som Tingsten uttrycker det, en överideologi. Man är demokrat men dessutom också konservativ, liberal eller socialist.» Inte minst viktigt är att hålla demokratismen isär från liberalismen. Visserligen har demokratin under 1800-talet utvecklats jämsides med de liberala idéerna. Men denna historiska parallellism får inte fördölja den sanningen, menar Ross, att demokrati och liberalism är skilda begrepp utan inbördes sammanhang.⁴

Ross vänder sig i sin bok kritiskt både mot kommunism och nazism/fascism. Självklart är det dock så, att den överväldigande erfarenheten av tyskarnas framfart i Danmark ger kritiken av de nazistiska lärorna särskild skärpa. För andra betraktare stod de östliga diktaturerna i centrum. När Carl Arvid Hessler i november 1947 i sin installationsföreläsning vid tillträdet av den skytteanska professuren i statskunskap i Uppsala behandlade temat »Demokrati i västeuropeisk mening och i rysk» var det sålunda uteslutande de kommunistiska regimerna, som blev föremål för granskning. Bakom kan man, om man så vill, spåra erfarenheterna från de första efterkrigsåren och kommunisternas begynnande övertagande av makten i satellitstaterna: endast drygt tre månader återstod till dess Pragkuppen och Tjeckoslovakiens definitiva sovjetisering var ett faktum.

Hessler tar avstånd från användningen av ordet demokrati i innehållsmässig mening: politisk demokrati bör inte beteckna vare sig ett tillstånd eller ett sinne. Det skall ha en långt mera begränsad betydelse, det betecknar helt enkelt »ett civiliserat sätt att fatta politiska beslut». I sammanhanget hänvisas direkt till Tingsten och de inledningsvis citerade meningarna om överideologien återges *in extenso*. Demokrati är alltså ett formellt begrepp, konkluderar Hessler, det är ett uttryck för en politisk teknik, en

4 Ibid., s. 180.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

politisk metod, men det säger ingenting om de politiska beslutens innehåll. »Besluten kunna vara kloka eller okloka, konservativa eller radikala — detta är likgiltigt utifrån den här hävdade uppfattningen om demokrati. Det avgörande är att besluten ha fattats enligt en viss metod, och denna metod är majoritetsprincipens.»⁵ Och Hessler når efter sin analys av det sovjetryska systemet fram till kravet på att den som använder ordet demokrati i vart fall redovisar sitt språkbruk. Ordet kan begagnas i överensstämmelse med den nyss givna definitionen. Eller det kan avse ett styrelsesätt, där en minoritet fattar beslut under åberopande av att det sker till flertalets bästa och med undertryckande av alla möjligheter att hävda skilda meningar härom. »För det senare alternativet brukar man i Västeuropa inte använda ordet demokrati. Det finns ett annat ord, som mycket bra klargör sakens innebörd. Det är ordet diktatur.»⁶

Av alla dessa exempel framgår alltså tydligt hur begreppet överideologi gör sin tjänst, då man vill klargöra hur demokrati skiljer sig från diktaturen. Emellertid bör användningen av termen överideologi och de därtill knutna resonemangen om den västerländska politiska demokratiens art också sättas in i ett annat sammanhang; detta är inte alldeles oberoende av det nyssnämnda men dock i princip av annorlunda innehåll. Den starka betoningen av den politiska demokrati som en metod, som en teknik, bör nämligen ses i samband med liberalismens frammarsch — renässans om man så vill — under 1940-talet: frammarsch för liberala partier, t. ex. i Sverige, och för de liberala idéerna, antingen dessa präglade liberala partier eller gjorde sig gällande inom konservativa och socialdemokratiska partibildningar, inom och utom Sverige.

Påståendet om detta samband innebär givetvis inte att man vill hävda någon nödvändig logisk förbindelse mellan politisk demokrati och liberalism; däremot innebär det utan tvivel att man anser, att en definition av demokrati som en sorts metod för politiska avgöranden ligger särskilt väl till för liberaler, att en sådan definition kan betraktas som särskilt väl ägnad

5 Carl Arvid Hessler, *Demokrati i västeuropeisk mening och i rysk* (1948), s. 7.

6 *Ibid.*, s. 24–25.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

att utgöra ett vapen i händerna på den som önskar markera liberalismens särprägel gentemot konservativa och inte minst socialistiska tankeströmningar.

När det gäller Herbert Tingsten är förhållandet tämligen uppenbart och återspeglar hans vandring från socialdemokrati till liberalism.⁷ Tingsten kunde inte acceptera tanken att den politiska demokratien skulle vara en sorts följdforeteelse till en utveckling av den ekonomiskt-sociala ordningen i viss riktning; att det i definitionen av begreppet politisk demokrati skulle ingå krav på att ett visst ekonomiskt system var förhanden. Tvärtom, i vad mån den politiska demokratien — uppfattad som en metod — var realiserbar inom eller förenlig med skiftande samhällsordningar, det kunde endast bli förmål för empiriska undersökningar och resonemang av större eller mindre sannolikhetsgrad. Tingsten företar sådana analyser och kommer fram till att svårigheter för demokratien existerar både inom den s. k. borgerliga staten och inom den s. k. socialistiska, men att debatten här om ofta sysslat med extrema fall och varit starkt överdriven; antalet ekonomiska system med vilka en politisk demokrati är någorlunda praktiskt förenlig är säkerligen stort.⁸

Väsentligt med denna uppläggning — presenterad med energi, i en ofta glansfull språkdräkt och med en den lidelsefulla övertygelsens invektivfyllda argumentering — var att Tingsten drev sin motståndare på defensiven. Det blev *bans* definition av politisk demokrati som debattörerna hade att utgå från: frågan kom att gälla huruvida demokratien (i betydelsen av majoritetsprincipens tillämpning i ett klimat av fri debatt och vilja till kompromiss) var förenlig med en samhällsordning av konservativt eller, framför allt, av socialistiskt snitt. För alla dem, som kunde mena, att isärhållandet av en metod för beslutsfattande från beslutens innehåll i och för sig var något väsentligt men som kanske likväl fann definitionen otillfredsställande i andra avseenden, blev diskussionsläget besvärligt. Detta sammanhänge utan tvivel med att termen demokrati, särskilt bland socialistiskt

7 Se härom Herbert Tingsten, *Mitt liv. Mellan trettio och femtio* (1962), s. 342 ff.

8 Tingsten, *Demokratiens problem*, s. 233 ff.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

orienterade debattörer, faktiskt nyttjades i ett flertal olika betydelser och att de speciellt gärna talade om »ekonomisk demokrati», »industriell demokrati» etc. Demokrati fick beteckna än en metod för att fatta politiska beslut, än en samhällsordning präglad av ekonomisk utjämning. Diskussionen kom av bland annat denna anledning att röra sig företrädesvis om dessa oklarheter och det var en lätt sak för Tingsten och hans många epigoner att påvisa de svårigheter som man på socialdemokratiskt håll invecklade sig i. Mindre kom diskussionen att gälla tjänligheten av Tingstens egen definition; när den senare begagnades gällde frågan, som redan antytts, mestadels ett sakligt problem, nämligen förenligheten av politisk demokrati — i Tingstens mening — med socialisering, planhushållning etc.

Nu skall det villigt erkännas, att Tingstens uppläggning av definitionsfrågan ingalunda underlättade en saklig diskussion; det intensiva engagemanget och de många lysande formuleringarna motsvaras hos honom inte alltid av exakthet och kunskapsteoretiskt klart fixerade utgångspunkter. Delvis kan detta säkerligen bero på att Tingsten, också när han är ute i polemiskt syfte eller för att placera en förbisedd synpunkt i centrum, alltid bevarar en känsla av det komplicerade i problematiken, en känsla som hans många efterföljare i debatten om demokratin inte alltid varit lika fyllda av. När Tingsten slutat sin stora översikt av demokratiens idéer framhåller han att han endast givit »en preliminär och schematisk bestämning av demokratin». Han fortsätter med att han skall övergå till en mera ingående analys, men att man också därvid måste starta utan någon exakt bestämning. »Att härvid komma fram till en definition på några rader eller några sidor synes mig icke möjligt och är i varje fall ofruktbart. Vad demokrati innebär kan klagöras blott genom en belysning av de svårigheter, oklarheter, tendenser till spänning och motsägelse, som ligga dolda i det allmänna språkbrukets användning av begreppet».⁹

I själva verket är också det i inledningen till föreliggande uppsats återgivna citatet om demokratin som en överideologi inte så alldeles lätt att tolka; dess slagkraft hänger måhända delvis samman med att olika läsare

9 Ibid., s. 98.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

kunnat finna däri vad de velat finna. Särskilt påfallande är ju att Tingsten uttrycker sig så, att man inte utan vidare får klart för sig, om hans bestämningar har karaktären av rapporter om gängse språkbruk eller om — och i så fall i vilken utsträckning — de innehåller ett stipulativt element. Först efterhand får man klart för sig att Tingsten rekommenderar en viss definition.

På denna punkt är flera av hans efterföljare betydligt rätlinjigare. Alf Ross exempelvis anger klart vad han själv menar med politisk demokrati; han nyttjar Max Webers bekanta begreppspar idealtyp–realtyp, sedan han konstaterat att demokrati inte låter sig bestämmas som ett klassbegrepp. I stället erhålles vad Ross kallar den »politiska demokratiens topografiska schema»: den demokratiska idealtypen är den statsform, i vilken de politiska funktionerna med maximal intensitet, effektivitet och extensitet utövas av folket på parlamentarisk väg. Realtyperna kan därefter grafiskt åskådliggöras, alltefter som de kännetecknas av faktiskt mått av de nämnda egenskaperna, vilka av Ross noggrant definieras.¹⁰ Ross' tillvägagångssätt är utan tvivel så att säga resonemangstekniskt tillfredsställande: läsaren kan själv pröva räckvidden av den av författaren angivna definitionen i den fortsatta analysen, men därmed följer också att det blir lättare att peka på begränsningen; en sak som vi strax skall komma till vid behandlingen av Tingstens och Ross' framställning av begreppet ekonomisk demokrati.

Hur som helst — definitionen av politisk demokrati som en metod, som en överideologi blev snabbt omhuldad av liberala skribenter. Knappast någon liberal programskrift av någon betydenhet avstod från att utnyttja möjligheten att med utgångspunkt från en likartad definition polemisera mot vad man ansåg vara felaktiga, olämpliga eller förvrängda uppfattningar om demokrati. Här skall vi som exempel endast stanna vid den av Folkpartiet 1948 utgivna skriften *Socialliberal sambällssyn*. Detta arbete skulle, enligt förordet »om också icke i programmets fixerade form, belysa de idémässiga grundvalarna för det politiska handlande, folkpartiet företräder».¹¹

10 Ross, *Varför demokrati?*, s. 157 ff.

11 *Socialliberal sambällssyn*. Utg. av Folkpartiet (1948), s. 3.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

I sin inledande uppsats i denna skrift »Att vara liberal» betonar Yngve Larsson starkt att demokratien inte får fattas som ett mekaniskt konstruktionsproblem.¹² Allmän rösträtt, periodiska val och majoritetsbeslut är inte nog: öppen och tolerant samverkan mellan olika meningsriktningar och socialgrupper måste vara förhanden och för att en sådan skall fungera krävs i sin tur att de medborgerliga fri- och rättigheterna existerar inte bara i teorien utan också i praktiken. Larsson menar visserligen att den av honom så kraftigt understrukna demokratiska levnadsregeln om samarbetets betydelse grundar sig på den liberala uppfattningen om statsmaktens gränser. Samhället skall »leva med minsta möjliga inblandning av staten», staten är ingen »kollektiv enhet ovanför och oberoende av de enskilda individerna», staten är i stället till för människans skull, staten skall mätas med mänskliga mått och måste respektera de gränser, som den enskilda personligheten och det fria kulturarbetet uppdrar.¹³

Men det är att märka, att Larsson inte i definitionen av begreppet politisk demokrati inlägger någonting av krav på politikens sakliga innehåll; han anser den vara en metod och betonar endast starkare än många andra de premisser, som måste vara uppfyllda för att denna metod skall bli en realitet och inte ett sken. Talet om den liberala bakgrunden är närmast att se som en pendang till Larssons fortsatta resonemang om denna methods oförenlighet med kollektivistiskt organiserat, d. v. s. främst ett socialistiskt, samfund. Vid en socialistisk produktionsordning går den personliga frihetssfären förlorad och de medborgerliga rättigheterna måste ofrånkomligen begränsas på ett sätt som inte kan förenas med »verklig demokrati». Den långtidsbestämda planmässighet och den stabilitet som en socialistisk ekonomi fordrar blir ödesdiger för demokratien. Socialismen leder följdriktigt från demokrati till diktatur, framhåller Larsson, och åberopar exemplet Ryssland och Tjeckoslovakien.¹⁴

Också Bertil Ohlin ger i den i skriften ingående stora uppsatsen om

12 Ibid., s. 36.

13 Ibid., s. 21, s. 39 ff.

14 Ibid., s. 38–39.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

»ekonomisk demokratisering» sin fulla anslutning till en formell definition av begreppet politisk demokrati; det sker mera utförligt i anslutning till ett försök att visa att analogin mellan politisk demokrati och ekonomisk demokrati är falsk (härtill återkommer vi nedan). Visserligen kommer detta försök först mot slutet av uppsatsen: Ohlin säger inledningsvis att det är »föga praktiskt att börja med definitioner och försök till precisering av begreppens innehåll». Det är bättre att utgå från de faktiska behov som människor har haft att omgestalta de ekonomiska samhällsförhållandena, och studera i vilken utsträckning det existerar något samband mellan dessa önskemål och de föreställningar, som förbindes med demokratin. »Livet självt, inte aprioristiska och abstrakta definitioner, ger den bästa utgångspunkten för en konkret och upplysande diskussion av dessa spörsmål.»¹⁵ Och visserligen begagnar Ohlin i sin löpande framställning ett av de analogivis skapade uttrycken — till synes utan att anse det olämpligt; han hänvisar i sitt avsnitt om förhållandena på arbetsplatsen utan avståndstagande till en folkpartiskrift om »industriell demokrati».¹⁶

Men när Ohlin nalkas slutet av sin framställning och skall avslöja vad han kallar »falska paralleller mellan politisk demokrati och ekonomisk demokratisering» blir det alldeles tydligt att han är på samma linje som Tingsten och Ross. »Den politiska demokratin är ett sätt att fatta de samhälleliga besluten men omfattar ej blott styrelse- och representationsfrågor d. v. s. politiska former. Folkets representanter använder de givna fullmakterna att besluta i överensstämmelse med folkets önskemål på väsentliga punkter, det må nu gälla ekonomiska, sociala eller kulturella förhållanden. Det förutsättes att en sådan ordets frihet råder att folket blir upplyst och kan bilda sig en mening».¹⁷

Denna politiska demokrati hotas nu, också enligt Ohlins mening, starkt av socialismen.¹⁸ Skälen är flera: en socialiseringspolitik, som använder för-

15 Ibid., s. 57.

16 Ibid., s. 91.

17 Ibid., s. 126 f.

18 Ibid., s. 123 ff.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

statligande och centraldirigering som medel, skulle försvåra befastandet av demokratin; staten skulle bestämma inkomsterna för flertalet medborgare direkt eller indirekt och lockas att ge fördelar åt de grupper, som fört det härskande partiet till makten, vilket i sin tur skulle kunna leda till att makten blev permanent i detta partis händer.

Det har av det föregående framgått att när definitionen av politisk demokrati som en metod begagnas i polemiskt syfte mot socialister står ofta avgränsningen mot begreppet »ekonomisk demokrati» i förgrunden. Det kan inte vara tal om annat än att här också föreligger ett taktiskt element vid sidan av det rationella. Det framgår bl. a. av Ohlins uttalande om »... de nuvarande socialistiska försöken att lägga beslag på termen »ekonomisk demokrati» som en benämning för vad som i verkligheten är ett socialistiskt program, ...». ¹⁹ Det är tydligt att en närmare analys av vad som eventuellt går förlorat i instrumentalt värde, när innebörden i uttrycket politisk demokrati begränsas till att avse en metod, lättast fullföljes genom att betrakta den diskussion som förts om begreppet ekonomisk demokrati.

Innan vi går över därtill skall emellertid några ord sägas med anledning av vad som ovan antydde om att de bägge sammanhang (behovet av att kontrastera demokratien med diktaturen och liberalismens pånyttfödelse), vari definitionen av politisk demokrati som metod kan insättas, inte är alldeles oberoende av varandra. Detta beroende består främst däri, att det för liberaler trots allt alltid finns en föreställning om ett närmare släktskap eller en lättare åstadkommen sammansmältning mellan diktatur och t. ex. socialism än mellan diktatur och liberalism. Ty även om såväl demokratien som diktaturen kan vara förenliga med olika ekonomiskt-sociala system (och *tron* på demokrati eller diktatur med skilda -ismer), enligt liberal uppfattning, så råder dock här en skillnad som inte bör förbises. Liberalen är obenägen att gå med på att ett liberalt ekonomiskt system kan vara förenligt med diktatur; det liberala systemet behöver inte nödvändigtvis vara demokratiskt men den decentralisering av den ekonomiska makten, som det kännetecknas av, medför alltid en pluralistisk karaktär hos samhället

19 Ibid., s. 96.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

och därmed en tendens till utskiftning av den politiska makten på olika individer, grupper och organ. En politisk demokrati, bestämd på ett sätt som är ägnat att speciellt markera skillnaden mot den politiska diktaturen, blir därför för liberalen gärna någonting som naturligtast realiseras i ett liberalt system.

II.

Vi övergår nu till att betrakta några av de åsikter som har framförts om uttrycket »ekonomisk demokrati». Herbert Tingsten utgår från en rad skribenter, t. ex. Laski, Tawney och Wigforss, som hävdar att den politiska demokratin principiellt skulle ha den ekonomiska demokratin till komplement. Och han ställer frågan vad som i detta sammanhang kan menas med ekonomisk demokrati. Han fastslår att uttrycket naturligtvis många gånger användes som en allmän fras utan någon exaktare mening, men anser sig dock kunna urskilja tre ofta sammanblandade men i grunden klart skilda tankegångar.²⁰

För det första kan man med ekonomisk demokrati avse detsamma som man gör med socialisering eller planhushållning. För det andra menas med uttrycket detsamma som avses med »industriell demokrati», d. v. s. inflytande för arbetarna över företagens skötsel. Ett tredje användningssätt är att låta ekonomisk demokrati betyda detsamma som ekonomisk jämlikhet. Tingsten hävdar nu, att vad som än menas med ekonomisk demokrati så tycks denna inte stå i något nödvändigt, begreppsmässigt sammanhang med den politiska demokratin. Socialisering eller planhushållning behöver inte ha något nödvändigt samband med demokrati, den kan enligt vad alla är ense om förenas med den mest totala maktkoncentration. Industriell självstyrelse kan också tänkas utan politisk demokrati. Och vad beträffar ekonomisk jämlikhet, så torde ingen riktning tänka sig möjligheten av en fullständig sådan, motsvarande den genom allmän och lika rösträtt uppnådda politiska jämlikheten. Om man emellertid bara åsyftar, att de eko-

20 Tingsten, *Demokratiens problem*, s. 184 ff.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

nomiska olikheterna skall begränsas, är beteckningen ekonomisk demokrati påtagligt vilseledande.

Tingsten konkluderar, att när någon hävdar ett sammanhang mellan politisk och ekonomisk demokrati, tycks det endast vara ett sätt »att förklara, att enligt ens egen mening den demokratiska staten bör bedriva en viss politik». Det är en annan sak att betydande grupper i demokratierna faktiskt kräver reformer av den art, som kan sägas bli aktualiserade genom det vaga uttrycket ekonomisk demokrati. »Men därför att de socialistiska partierna gå framåt, kan icke demokratien påstås vara halv eller ofullständig utan socialism. Det bidrar till klarhet i debatten, om dessa distinktioner upprätthållas».²¹

Bertil Ohlin tar i sin ovannämnda uppsats närmast upp den innebörd av begreppet ekonomisk demokrati, som Tingsten berört i sin variant nummer två. Dock gäller det hos Ohlin inte främst den industriella självstyrelsen: Ohlin behandlar i stället de tankegångar — enligt hans mening oklara — som blir följderna av en analogi mellan formerna för beslutsfattande på det politiska planet och inom övriga områden av samhället. Han framhåller att följande resonemang är vanligt: liksom »den politiska demokratin innebär att folket självt bestämmer på det politiska området — genom sina valda förtroendemän — måste den ekonomiska demokratin innebära att folket självt bestämmer på det ekonomiska området genom direkta eller indirekta val av de i näringslivet ledande.»²²

Ohlin betecknar denna analogi som falsk. Det är inte lämpligt att tala om militär demokrati, undervisningsdemokrati, religiös demokrati, ekonomisk demokrati etc. Den politiska demokratin innebär att folket genom sina representanter självt bestämmer; det bestämmer bl. a. hur personer i ledande ställning på de nyssnämnda och liknande samhällsområden skall utses. Det är ingalunda säkert att detta bör ske genom folkval och med tillämpning av majoritetsprincipen: vilket sätt som kommer ifråga får avgöras från rent praktiska utgångspunkter. »Att generaler ej utses genom val

21 Ibid., s. 186.

22 *Socialliberal samhällsyn*, s. 126.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

av underordnade är demokratiskt. Medborgarna inser att detta medför så stora fördelar jämfört med en ordning där de underordnade utser sina chefer, att man föredrar en dylik ordning. Parallellen mellan val av politiska representanter å ena och val av generaler, domare, vetenskapsmän och företagschefer å andra sidan är alltså vilseledande.»²³ Den sociala liberalismens uppgift är att inom den politiska demokratiens ram, d. v. s. under i demokratisk ordning fastlagda förutsättningar för de olika slagen av verksamhet, åstadkomma en »demokratisering», d. v. s. en avvägning mellan de hänsyn till frihet, trygghet, effektivitet, likställdhet etc. som olika folkgrupper önskar beaktade.²⁴ »Ekonomiska organisationsformer som till det yttre liknar den politiska representationens former är därför ej uttryck för verklig ekonomisk demokratisering, lika litet som en med den politiska parallell organisation av undervisningsväsendet är det väsentliga i tanken på »undervisningsväsendets demokratisering». Uppgiften är att finna former som på varje område motsvarar en klok avvägning av hänsyn till medborgarnas mångskiftande önskemål.»²⁵

Ohlin använder i sin uppsats genomgående uttrycket »ekonomisk demokratisering» för att ange vad »den sociala liberalismens reformväg» innebär. Det kan ifrågasättas om detta är så lyckat utifrån de kriterier som Ohlin själv synes omhulda vad terminologi och språkbruk beträffar. Följande låter sig väl sägas. Antingen anses vaghet och mångtydighet utgöra den stora faran: då får man precisera det närmare innehållet i begreppet så som man använder det (och det gör Ohlin på ett sätt som är någorlunda tillfyllest) men då får man ju också vara beredd att godta begreppet ekonomisk demokrati, om detta erhåller en tillbörlig precisering. Eller också räknas själva den språkliga likheten mellan resp. politisk *demokrati* och ekonomisk *demokrati* samt det därav föranledda analogitänkandet som roten till det onda; men i så fall är det verkligen svårt att se att termen »demokratisering» skulle vara så mycket mindre riskfylld än termen »demokrati».

23 Ibid., s. 129 f.

24 Ibid., s. 133 f.

25 Ibid., s. 134.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

En ingående och från många synpunkter intresseväckande analys av begreppet ekonomisk demokrati finns i det förut omnämnda arbetet av Alf Ross. Denne anknyter också i detta sammanhang till Herbert Tingsten och avvisar liksom denne tanken på ett nödvändigt samband mellan politisk demokrati och jämlikhet, i den meningen att var och en som uppskattar jämlikhet därför skulle ha orsak att föredraga politisk demokrati framför självhärskardöme. Tankeklarheten kräver, säger Ross, att man håller idén om jämlikhet utanför demokratin som politiskt system.²⁶

Ross går så vidare och uttalar, att det förefaller tvivelaktigt om demokratiens institutionella former och motsvarande idéer kan överföras till det ekonomiska området. Begreppet ekonomisk demokrati, sådant det användes i dagligt tal, är enligt Ross oklart: det rymmer skilda beståndsdelar och kan därför lätt leda till missförstånd. »Dess två avgörande komponenter är: 1) kravet på statlig reglering av produktionsförhållandena (vilket icke lämnar någon plats övrig åt något självständigt begrepp om ekonomisk demokrati vid sidan av den politiska) och 2) kravet på en mera jämlik och rättfärdig ekonomisk fördelning till fördel för de breda folklagren (vilket ligger utanför demokratiens begrepp och idéer.) Språkbruket har emellertid ett annat, fast inarbetat namn för just denna idékombination, nämligen ordet *socialism*. Det skulle därför bidra till klarhet, om man i stället för det mångtydiga och missvisande uttrycket »ekonomisk demokrati» ville använda sig av uttrycket *socialism*.»²⁷

Obestridligen är det så att utmönstring av termer och begrepp som längre varit etablerade, kan vara motiverad från de goda krav på begreppsbyggnad och definition, som Ross själv uppställer och som han sammanfattar i två punkter: hänsyn till det traditionella språkbruket och hänsyn till distinktionernas användbarhet. Även om det inte är något botemedel att skapa en alltför esoterisk terminologi, kan det inte vara försvarligt att till varje pris som instrument begagna ord som blivit så belastade genom användande i politiska och populariserande sammanhang, att flera sidor varje gång

26 Ross, *Varför demokrati?*, s. 205.

27 *Ibid.*, s. 214.

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

får offras åt förklaringar, som skall undanröja näraliggande missförstånd.

Emellertid medför en utmönstring alltid vissa risker och fråga är om inte en del av dessa förbisets av Ross och andra skribenter som ansett att man bör utbyta uttrycket ekonomisk demokrati mot socialism. Den risk, som jag finner det särskilt angeläget att peka på, kan man inringa med ett resonemang av följande art.

En term (T) som förekommer i politisk eller statsvetenskaplig debatt, är ofta av den arten att den användes för att beteckna såväl fenomenen A, B, C, D, E var för sig som kombinationer av dessa (t. ex. $A + D$, $C + E$) eller alla fenomenen tillsammans. I allmänhet finns nu till T en rad synonymer, bl. a. P, Q och R, av vilka måhända $P = C$ (och endast C), $Q = B + C$ (och endast $B + C$) samt $R = A + B + C + D + E$ (och endast $A + B + C + D + E$). Om nu P, Q, R etc. var för sig inte har alltför många synonymer och om de av andra skäl är lämpliga att användas i vetenskapliga sammanhang, synes det uppenbart att motivering finns för utmönstring av T.

Svårigheten uppkommer emellertid om man vid utmönstringen inte är medveten om någon viss av T:s betydelser, t. ex. $T = E$, kanske på grund av att vardagsspråket för denna betydelse inte har någon annan beteckning än just T eller på grund av att E, ehuru inte logiskt sammanhängande med någon annan av T:s betydelser, dock betecknar ett fenomen som praktiskt sett är nära förbundet med de företeelser, som dessa andra betydelser av T åsyftar. Faran ligger i att när T utmönstrats och dess ersättare accepterats så har inte endast $T = E$ försvunnit ur den vetenskapliga arsenalen utan möjligen också den insikt, som hos många (om också inte hos utmönstrarna) funnits om att $T = E$ betecknade en företeelse i den politiska eller samhällliga världen, vilken förtjänar uppmärksamhet och är väl värd att skiljas från andra och närbesläktade.

Det är min uppfattning att Ross — och andra med honom — vid utmönstringen av uttrycket ekonomisk demokrati förbisett en väsentlig innebörd (såväl faktiskt förekommande som instrumentalt viktig) hos uttrycket ifråga. För att förstå detta nödgas vi gå tillbaka till Ross' bestämning av begreppet politisk demokrati. Som förut nämnts begagnade sig

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

Ross härvid av tekniken att bestämma demokratin i förhållande till en idealtyp. Idealtypen är en tankekonstruktion, där de olika egenskaperna, som i verkligheten förekommer som något mer eller mindre, är förenade i den bästa tänkbara form. Idealtypen med dess olika »dimensioner» (de riktningar vari egenskaperna kan variera) utgör en hållpunkt för beskrivningen av realtyperna.

Ross räknar med tre dimensioner. Det demokratiska momentet, »folkets inflytande på utövandet av offentlig myndighet», kan variera med hänsyn till intensitet, effektivitet och extensitet. Med intensitet menas omfånget av den personkrets som får deltaga i omröstningar och val, d. v. s. frågan om rösträttens utsträckning. Med effektivitet avses den verkningsgrad, varmed folket förmår göra sina synpunkter gällande. Kontrollfunktionen står här i förgrunden; ju större effektivitet, desto mindre är risken för en enbart nominell demokrati. Med extensitet slutligen menas »den omfattning, vari det folkliga inflytandet och den folkliga kontrollen utsträcktes till att gälla färre eller flera av *statsmaktens olika förgreningar*.» Extensiteten är störst då den folkliga makten behärskar inte bara lagstiftningen utan också den utövande och den dömande makten.

Det är framför allt Ross tredje dimension, extensiteten, som är av intresse i föreliggande sammanhang. I Ross definition av extensiteten ingår, som vi kan se, ingen bestämning av det statliga maktområdets *totala omfång*. Det område som staten behärskar — betraktat i relation till individens eller grupperns maktområde — kan vara stort eller litet: detta har ingen betydelse för frågan huruvida extensiteten är stor eller liten, ty detta beror på om den folkliga kontrollen är utsträckt till fler eller färre förgreningar (lagstiftning, domsmakt etc) inom det (stora eller lilla) statliga maktområdet.

Låt oss anta att vi har att göra med ett samfund av utpräglad gammalliberal snitt från ekonomisk synpunkt, ett samfund, i vilket de viktigaste ekonomiska besluten träffas av privata medborgare och enskilda sammanslutningar. Extensiteten kan trots detta vara stor — det behövs endast att folket har inflytande och kontroll över det fåtal offentliga ingripanden i det ekonomiska livet som dock förekommer. Och omvänt gäller att extensite-

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

ten kan vara ringa, även om de statliga myndigheterna helt dirigerar ekonomin — t. ex. om folkets inflytande och kontroll begränsar sig till en övervakning av rent administrativa åtgärder.

Utan tvivel har Ross betraktat denna begränsning av innebörden i begreppet extensitet som en viktig förutsättning för att en diskussion av förhållandet mellan den politiska demokratin och samhällets ekonomiska struktur skulle kunna bli meningsfull. Tydligt förutsättes identitet mellan 1) utvidgning av det statliga maktområdets omfång samt 2) kombinationen av statlig reglering av produktionslivet och en mera rättfärdig fördelning av samhällstillgångarna — alltså vad som enligt Ross oftast benämnes ekonomisk demokrati men borde kallas socialism.

Det är emellertid svårt att se att man kan upprätthålla denna identitet utan att göra ett våld på verkligheten av den art som ovan antytts: en väsentlig distinktion försvinner. Man kan med ekonomisk demokrati mena att det ekonomiska livet skall dras in under statsuppgifterna utan att man därför önskar säga något närmare om vilket ekonomiskt system som skall råda. Tydligt är att ekonomisk demokrati i denna mening — som utan tvivel är en av de betydelser i vilka termen faktiskt förekommer — inte är liktydig med socialism så som detta begrepp ovan definierats. Motsatsen skulle innebära det orimliga påståendet att t. ex. ett parlamentsbeslut om avnationalisering av den brittiska kolindustrin vore att anse som ett utslag av socialism.

Man kan alltså mycket väl tänka sig att de offentliga organen får kompetens att fatta avgörande beslut om ett lands ekonomi utan att ekonomien därför blir socialistisk. Man kan, åtminstone teoretiskt, tänka sig att parlamentet i ett land med socialistisk hushållning lagstiftar om införande av ett kapitalistiskt system. Vad som är avgörande är att den ekonomiska sfären inte skall vara tabu, att den inte som i den klassiskt-liberala ekonomiens samhälle à priori anses mer eller mindre undandragen de offentliga organens kompetens. Självfallet bidrar det till att öka klarheten om kravet på en sådan tingens ordning uttryckes så: »avgörande beslut om ett lands ekonomi skall omhänderhas av organ, som valts av folket, och inte förbehållas en

LIBERALISM OCH DEMOKRATI

begränsad krets, t. ex. kapitalister». Det är dock svårt att se, varför detta önskemål inte skulle få kallas krav på »ekonomisk demokrati» bara man håller i minnet vad som avses.

Under inga omständigheter kan man avvisa denna terminologi med en enkel hänvisning till att det inte finns utrymme för något självständigt begrepp om ekonomisk demokrati vid sidan av det politiska, därför att vi redan har begreppet socialism. Vill man slopa uttrycket ekonomisk demokrati — och detta kan av många andra skäl vara motiverat — får man se till att upprätthålla distinktionen inte bara mellan demokratien som metod och överideologi å ena sidan samt demokratiens innehåll å den andra utan också mellan politisk demokrati utsträckt till den ekonomiska sektorn (vilket är något annat än att analogivis överföra den politiska demokratis teknik till det ekonomiska området) å ena sidan samt socialism å den andra.

Frihetsvärdena i kollektivsamhället

Hans Regnéll

Samhällslivet i Sverige — liksom i många andra länder — uppvisar en rik flora av organisationer. Otaliga grupper eller kategorier har var och en sin egen sammanslutning. Det finns t. ex. föreningar för arbetsgivare, arbetstagare, producenter och konsumenter. Det finns ideella, politiska, religiösa och kulturella sammanslutningar av alla upptänkliga slag.

Detta är allbekanta självklarheter. Det är också ganska självklart, att organisationer är nödvändiga och nyttiga på en mängd områden. Och även om man av någon anledning skulle ogilla det moderna organisationsväsendet, måste man acceptera det som en ofrånkomlig realitet.

Vi skall i det följande ägna uppmärksamhet åt kollektivismen och vår tids frihetsproblem i det moderna organisations- eller kollektivsamhället, där den enskilde ofta har svårt att göra sig gällande. Framför allt skall vi intressera oss för frihetsproblemen på det andliga området, förutsättningarna för ett självständigt tänkande och ställningstagande, för självständigt konstnärligt skapande, självständiga opinionsyttringar osv. Dessa frågor kan belysas vetenskapligt från många olika synvinklar, historiska, psykologiska, idépolitiska osv. Vad som här skall ges är emellertid några ganska enkla reflexioner utan egentliga vetenskapliga anspråk.

Vad är då först »kollektivism» och dess motsats »individualism»? Vagt uttryckt kan man kanske säga, att individualisten håller så mycket som

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

möjligt på sin självständighet, vill gå sin egen väg och välja och fatta sina beslut så mycket som möjligt oberoende av andra. Individualisten behöver inte vara egoist och inte heller enstöring eller svår att samarbeta med, även om en utpräglad individualistisk läggning och inställning lätt förenas med tendenser i dessa riktningar. Individualism går å andra sidan ofta samman med en rad egenskaper, som i allmänhet värderas positivt, sådana som oräddhet, fördomsfrihet, ansvarsmedvetenhet osv.

Kollektivisterna å andra sidan vill underordna sig och låta sig bestämmas av den grupp han tillhör, familjen, stammen, folket osv. Bland kollektivistens vanliga fel kan nämnas: ovillighet att individuellt ta på sig ansvar, bundenhet till gruppens traditionella normer och fördomar, bristande civillikhet och avsaknad av mod att stå för en uppfattning, som avviker från flertalets, ängslighet inför andras kritik, ängslan att göra sig löjlig eller illa omtyckt, slavisk eller devot underkastelse under en ledare osv.

Bland kollektivistens vanliga dygder, om man så får säga, kan nämnas: samarbetsvilja och samarbetsförmåga, disciplin, lojalitet och intresse för allmänt väl eller åtminstone den egna gruppens väl.

På vilka grunder kan man nu påstå allt detta? Svaret måste nog bli, att grunderna är tämligen lösliga. Jag kan inte här åberopa några kritiska psykologiska undersökningar enligt vilka man funnit, att de nämnda felen och dygderna är vanligare hos individualister än hos kollektivisterna eller tvärtom. Det hela bygger huvudsakligen på ett allmänt resonemang, enligt vilket man har skäl att vänta sig, att vissa tendenser ligger närmare till hands för t. ex. individualister, därför att de ligger i linje med individualismen som inriktning. Att t. ex. den som envist håller fast vid sin högst personliga uppfattning och sitt speciella sätt att leva kan ha svårt att samarbeta med dem som är olika honom själv, verkar sannolikt a priori. Likaledes verkar det plausibelt, att han lättare skall kunna frigöra sig från gruppens värderingar och fördomar, om hans inställning är sådan, att han i största allmänhet strävar efter oavhängighet i förhållande till gruppen. Den som i likhet med individualisten inte utan vidare identifierar sig med gruppen och dess övriga medlemmar borde lättare komma att bli sig själv nog, att bli egoist,

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

än de, som mer eller mindre identifierar sig med gruppen. Å andra sidan finns det ingen anledning ta för givet, att varje individualist samtidigt är egoist eller en kantig och besvärlig person, som är svår att samarbeta med. Också den som frigjort sig från det så att säga primitiva beroendet av gruppen kan ju ha en hög moral och den läggning och det temperament, som gör honom lämpad till samarbete. Det kan vara viktigt att understryka detta. Kollektivistens vanliga fel är heller inte på något sätt naturnödvändiga. Möjligen är hans dispositioner för dem enligt sakens natur starkare än individualistens dispositioner för sina speciella fel, därför att kollektivisten i mindre grad står fri, i mindre grad är herre över sig själv än individualisten.

Det är visserligen obestriddigt att vi i vårt land lever i ett kollektivsamhälle och att det samma gäller för många andra folk, kanske nästan alla inom den civiliserade världen. Men därmed är inte i och för sig sagt, att vi lever i en epok, då individualismen är stadd på avskrivning. Man kan säkert med fog göra gällande, att totalitära ideologier som kommunismen och nationalsocialismen är kollektivistiska och antiindividualistiska. Enligt den rättrogne nazisten eller kommunisten är den enskilde till för samhället och inte tvärtom, och det är den enskildes skyldighet att underordna sig partiet och ledaren. Han får inte ha någon självständig åsikt, som avviker från partilinjens. Statsledningen och partibyråkratin gör sitt bästa för att kuva eller tysta varje mera självständig ande, som inte motståndslöst låter sig dresse-ras och föras i ledband. All uppfostran och all propaganda går ut på att forma själarna efter en och samma mall. Resultatet blir antingen en äkta eller en oäkta konformism. Den ängslan att avvika från det vedertagna mönstret, som finns som primitiv drift hos de flesta människor, blir genom statens politik ännu mera bestämmande för uppförandet än i andra länder. Att samvetsfriheten i länder med sådana totalitära regimer är i det närmaste lika med noll är närmast en truism. Sovjetryska böcker som Pasternaks *Doktor Zjivago* och Dudintsevs *Icke av bröd allena* är protester mot detta slag av kollektivism, som förkväver all egenart och originalitet och allt verkligt självständigt skapande. Naturligtvis kan inte en politisk regim helt konsekvent och *in absurdum* följa en sådan linje utan vådliga följder för samhället.

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

Allt verkligt framåtskridande fordrar självständigt skapande begåvningar med vidsträckt frihet att verka. I Sovjetunionen har man också sett sig tvungen att skapa friare villkor för åtminstone sådan vetenskap, som inte har med politik att göra. Man satsar enorma summor på naturvetenskapens och teknikens utveckling och uppmuntrar uppfinningsrikedom och skapande begåvning på sådana områden. Inom den trånga frihetssektor som ändå finns uppmuntras också kritik och diskussion. Det är möjligt, att det kommunistiska samhällets behov av dynamisk utveckling kommer att tvinga fram mera svängrum för självständigt skapande insatser på flera områden. »Tövädret» inom litteraturen kom visserligen till stor del av sig, men man kanske kan hoppas på större framgång senare för dem som kräver ett större mått av frihet.

Vår egen kritik av det kommunistiska systemet och dess institutioner är otvivelaktigt till stor del betingad av vår avsky för de våldsmetoder, den terror och den skrupelfrihet som från början präglat bolsjevismen, liksom de präglat nazismen, fascismen osv. Dessutom torde den vara inte så litet betingad av en individualistisk-liberalistisk syn eller värdering, som vi tagit i arv från tidigare generationer. Enligt vår så att säga finaste ideologi är målet för uppfostran att skapa självständiga personligheter med förmåga till individuellt ansvarstagande, människor, som bildar sin uppfattning på grund av eget självständigt tankearbete och som inte bara blint följer en auktoritet eller en tradition. De unga skall skolas till förmåga av kritisk prövning, så att de inte tanklöst låter sig fångas av agitatorer och inte utan vidare sätter tro till vad man tutar dem i öronen. De skall därför också ha frihet att ge uttryck för sin egen övertygelse och handla enligt sitt samvete, allt givetvis inom de vida gränser, som en liberal och demokratisk statslagar utgör. Denna individualistisk-liberalistiska värdering är — åtminstone i teorien — ganska allmänt accepterad i vårt land.

Nu är emellertid inte teori och praktisk tillämpning samma sak, och man kan fråga sig, om inte i själva verket många, kanske de flesta, i sitt handlande och låtande utgår från helt andra principer.

Det är banalt att påpeka, att det finns allmänt erkända normer, som en-

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

dast ett fåtal rättar sig efter. Det är heller ingenting märkvärdigt i det förhållandet, att verkligheten också i vårt land svarar illa mot det individualistiska idealet. Vi gör oss inte så ofta mödan att verkligen tänka grundligt och självständigt, då det t. ex. gäller politik och moral. Vi följer i stor utsträckning strömmen och den vanliga meningen inom den grupp där vi hör hemma och detta mer eller mindre omedvetet. Skulle vi i grund och botten tänka och tycka annorlunda, är vi alltför ofta ovilliga att visa det, därför att vi är rädda för att skämma ut oss, rädda för att vi skall te oss löjliga inför andra eller rädda för att bli ovänner med folk, som står oss nära eller som vi är beroende av. Vi kan också vara rädda för att vålla andra sorg och bekymmer med åsikter som de anser vara anstötliga eller skadliga. Det fordras ett större personligt mod än de flesta har att stå för sin åsikt oberoende av sådana hänsyn. Vi är i allmänhet kollektivister i dålig mening trots all individualistisk trosbekännelse i det avseendet, att vi alltför ofta talar och handlar mot vårt samvete och mot vår innersta övertygelse, bara därför att vi inte vågar stå ensamma eller i en liten minoritet, inte kan förmå oss att bryta med den grupp vi tillhör. Behovet av att stå på god fot med andra och att ha deras aktning och respekt är ju en utomordentligt mäktig kraft och en kraft som väl i alla tider och i alla samhällen på ett avgörande sätt inverkat på människornas handlande. Den kraften verkar för sammanhållning och gemenskap inom en grupp, men den kan också bli ett av de största hindren för samvetsfrihet och självständighet. Man måste observera, att den kraften har ganska fritt spel också i ett demokratiskt samhälle som vårt. En person, som har åsikter, som avviker väsentligt från vad som de flesta anser riktigt eller *comme il faut* kan komma att utsättas för ett fruktansvärt tryck från sin omgivning, ett tryck, som han lätt upplever som våld på sin samvetsfrihet. Detta är en tidlös företeelse, men man kan fråga sig om det finns skäl anta, att ett sådant hot mot samvetsfriheten är särskilt allvarligt i våra dagar. Enligt många åsikt förhåller det sig så. Vilka skäl kan man då åberopa?

Det har länge sagts, att vi lever i en förflackad masskultur, som tenderar att stöpa alla människor i samma form. På senare år har pressen, radion och TV:n allt mer fått monopol på spridningen av idéer och attityder. Natur-

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

ligtvis kan man inte säga, att de idéer och attityder som sprids på detta sätt alltid är desamma. Tvärtom kännetecknas ju vår tid av en makalös splittring inom sådana områden som religion, moral, estetik och politik, något som enligt vad det ofta sägs, gör de enskilda villrådigas och rotlösa. I all denna variation finner ändå för det mesta den enskilde gott sällskap, som ger honom stöd för sin uppfattning. Våldet på samvetsfriheten får han främst känna av, då han vill göra något nytt och avvikande gällande, något som inte redan är accepterat av grupperna och deras talrör, eller, då han bryter med sin gamla grupp och ansluter sig till en ny. Den enskilde medborgaren har i vår tid förmodligen svårare att göra sig hörd, därför att alla människor från morgon till kväll bombarderas av intryck från tidningar, radio osv. Att försöka överrösta dem är ganska hopplöst. Tidigare har nya idéer och inställningar kunnat spridas genom möten och sammankomster. På senare tid har det blivit allt svårare att locka publik till sådana möten. — Det göres också gällande, att vår tids människor mer och mer hemfaller åt tankelättja och brist på engagemang, något som kanske har samband med den nyss omtalade idésplittringen, som kan komma egen eftertanke att te sig meningslös. Man kan säkerligen också finna andra orsaker. Vi skall emellertid övergå till den viktiga och nog mera intressanta frågan i vad mån det moderna kollektivsamhället och dess institutioner faktiskt kan befrämja en kollektivistisk och antiindividualistisk ideologi, vare sig denna ideologi är klart deklarerad eller den är maskerad under individualistiska talesätt, som i praktiken inte förpliktar till någonting.

Kollektiven i det moderna samhället har som regel tillkommit som kamporganisationer. En grupp individer får märka, att de inte kan göra sig gällande en och en, t. ex. en arbetstagare gentemot en arbetsgivare. Om de enskilda i gruppen sammansluter sig till ett kollektiv, som handlar enhetligt å medlemmarnas vägnar, kan man däremot lyckas göra sig gällande. Framgången är emellertid i hög grad beroende av solidariteten och disciplinen inom gruppen. Man kan därför väl förstå t. ex. strejkandes ovilja mot strejkbrytare, som kan omintetgöra kollektivets gemensamma ansträngningar och uppoffringar. Solidaritet, enighet och disciplin är viktiga villkor

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

för att ett kollektiv skall kunna handla med kraft, effektivitet och snabbhet. Ju mera tonvikten lägges på dessa egenskaper, ju mera man kräver av kollektivet i dessa avseenden, desto mera kan en individualistisk läggning hos medlemmarna bli till hinder. I totalitära stater läggs alldeles särskilt stor vikt vid partiets makt och förmåga till kraftutveckling, och hela samhällsmaskineriet får till uppgift att med största möjliga effektivitet befrämja de syften partiet uppställer. Individualistiska avvikelser tolereras följaktligen inte och någon samvetsfrihet för individerna kan det, som förut sagts, inte bli fråga om. Det är ju emellertid inte bara i totalitära stater man ställer höga krav på effektiviteten hos en organisation. I demokratiska stater spelar också partidisciplinen en stor roll. Åtminstone i politiskt viktiga frågor bestämmer partimajoriteten, hur partiets representanter i riksdagen skall rösta. Inom partiet kan givetvis dessförinnan skilda synpunkter ha brutit sig, men vid själva omröstningen går det knappast för sig att rösta annorlunda än som i förväg bestämts. I ett modernt demokratiskt samhälle är kampen mellan de olika intressegrupperna så pass hård, att hänsynen till kollektivets styrka ofta blir större än hänsynen till individernas rätt att ha sin egen mening och göra den gällande. Kravet på effektivitet leder också lätt till att ledningen överlåtes åt specialister, medan övrigas roll kanske bara blir att säga ja och amen. Kravet på effektivitet är också ett hinder för utvecklandet av demokrati inom affärsföretag.

Vi har härmed kommit fram till sakens kärna. Den moderna civilisationen kräver allt större effektivitet, allt större planmässighet, allt mera teknik och specialkunskaper och allt mera kraftfull och kompetent ledning. Vår moderna civilisation är i hög grad dynamisk, i hög grad inriktad på ständiga framsteg, höjd levnadsstandard, ökad bekvämlighet, ökad trygghet, teknisk utveckling, vetenskapliga landvinningar osv. Denna inriktning har medfört en samtidig biologisk expansion av stora mått, nämligen den explosionsartade befolkningsutveckling, som ägt rum särskilt de senaste hundra åren och som alltjämt pågår för fullt i de flesta länder. Denna rent biologiska expansion, parad med kravet på högre levnadsstandard, har medfört ekonomiska och sociala problem av en alldeles fantastisk storleks-

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

ordning. Om dessa problem skall kunna lösas, måste en makalös kraftsamling ske och en målmedveten och effektiv politik bedrivas. I denna situation är många beredda att offra frihetsvärdena för att åtminstone på kort sikt åstadkomma största möjliga kraftutveckling. De totalitära diktaturregimerna har valt denna väg. Ett starkt motiv för detta val vid sidan om de nämnda är det nationalistiskt maktpolitiska, strävan att utvidga sin egen maktstämning och vinna fördelar på andra folks bekostnad.

— — —

Ett aggressivt, kämpande kollektiv organiseras gärna som en militär trupp, vars styrka är avhängig av den fasta ledningen, planmässigheten, disciplinen och ofriheten för de enskilda. I den totalitära staten organiseras praktiskt taget hela samhället på detta vis, och den högsta normen för allt betedande är statens framgång enligt ledningens direktiv.

Den totalitära staten är emellertid endast det mest extrema exemplet på att frihetsvärdena offras i effektivitetens och planmässighetens namn. Intoleranta, kämpande trossamfund tillämpar delvis liknande metoder, även om inte ändamålet tillåtes helga medlen i samma utsträckning som i den moderna totalitära staten. Den enskildes frihet är i varje fall starkt beskur. Förhållandet mellan stat och trossamfund har ju också inte minst på senare tid givit upphov till frihets- och samvetsproblem hos enskilda troende. Staternas militärorganisationer och systemet med allmän värnplikt skapar problem för vapenvägrare som t. ex. kväkare. Även om länder som vårt numera behandlar de »samvetsömma» mera tolerant, är pressen på dem alltför stark.

Den moderna välfärdsstaten i de demokratiska länderna har inte velat offra frihetsvärdena i samma utsträckning som diktaturregimerna. I den socialistiska åskådningen av äldre modell finns dock en påtaglig antiindividualistisk tendens. Man misstror den enskilde och det enskilda initiativet och sätter sin lit till kollektiv som Staten med stort S, kommunen osv. Genom ett vidlyftigt kontrollsystem söker man åtminstone inskränka den enskildes handlingsfrihet. Den ekonomisk-sociala planhushållningen leder emellertid enligt somligas mening alltför lätt också till andlig och ideolo-

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

gisk planhushållning, varvid den andliga friheten återigen kommer i fara. Om detta är ett problem för socialismen, så hindrar inte detta, att kapitalismen kan utsättas för en liknande kritik. Det liberala frihetsidealet krävde fri konkurrens mellan skilda företag. De monopolistiska tendenserna inom vår tids företagavärld går stick i stäv med detta liberala ideal. Man får emellertid inte förenkla bilden av verkligheten så, att man ställer mot varandra två diametralt motsatta system, statsförmyndarskapet och monopolismen. Verkligheten är mycket mera nyanserad. Åsiktsmotsättningarna om var gränsen för frihetsfären bör gå är i praktiken knappast så stora som man ibland tror, och på båda sidor blir man allt mer medveten om vådorna av att beskära friheten för mycket.

De allvarligaste frihetsproblemen i vårt eget samhälle hänger nog samman med de masskulturens och materialismens avigsidor som jag berört tidigare. I världen som helhet är det svåraste problemet, hur man skall kunna förena respekten för frihetsvärdena med behovet av den otroligt stora kraftinsats i samhällsarbetet som berördes tidigare. Detta är framför allt de tekniskt utvecklade ländernas problem. De är utsatta för en stor frestelse att slå in på den totalitära och inhumana planhushållningens väg efter kommunistiskt mönster. En splittrad demokratisk regim utan nämnvärd hjälp utifrån kan inte åstadkomma den nödvändiga kraftsamlingen. En sådan borde emellertid kunna komma till stånd genom ett internationellt samarbete och en internationell solidaritet av en helt annan och större omfattning än vad vi har idag. Detta är i sin tur knappast möjligt, om inte en internationell rättsordning med överstatliga organ successivt bygges upp och staterna i samband därmed avrustar. Och om friheten skall bestå i en sådan ordning, måste det världssamfund som växer fram få en federativ struktur med största möjliga oberoende för folk och folkgrupper. Den som vill arbeta för frihetsidealen i kollektivismens tidsålder måste arbeta för detta mål.

Till slut nu endast några reflexioner om frihetens och speciellt samvetsfrihetens egenvärde.

Behovet av frihet upplevs starkast i situationer av utpräglad våld, då man förgriper sig på sådant som vi upplever som våra oförytterliga rättigheter,

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

då lag och rätt kränkes av en godtycklig statsmakt eller staten stiftar sådana lagar, som extremt inkräktar på vad människor i allmänhet betraktar som sin privatsak. Våld av detta slag kan kännas som ett olidligt förtryck, och önskan att befria sig från detta tryck behöver knappast någon särskild motivering. Om man vågar hoppas, att våldsregimerna i totalitära stater inte skall bestå för evigt utan »dö som en stormvind i öknen bort», är det kanske främst därför, att de enskilda människorna inte i längden står ut med att kuvas och tyranniseras. Den längtan efter ökad frihet som finns hos de förtryckta kan inte hur länge som helst hållas tillbaka, hur raffinerade metoder staten än har, då det gäller att forma individerna enligt sitt totalitära recept. Om man lämnar den nyktra och försiktiga betraktelsens tankelinje, kan man kanske säga, att behovet av frihet är något som ligger i människans natur och som inte definitivt kan drivas ut. Något som skiljer människan från djuren är den fria och rörliga tanken och fantasien och förmågan till nyskapelse, förmågan att på ett annat sätt än djuren finna på utvägar i nya och oväntade lägen. Djuret är mer eller mindre oplastiskt. Naturen utövar över det ett slags förmyndarskap genom att utrusta det med medfödda, ändamålsenliga reaktionssätt, med vars hjälp det reder sig väl i de flesta situationer. Människan är illa utrustad i detta avseende. Hon är i långt högre grad än djuren hänvisad till sig själv, till sin egen erfarenhet och sin egen uppfinningsförmåga.

Det kan inte förnekas, att det finns mycket också hos människan, som är mekaniserat eller som tenderar att mer och mer mekaniseras. Men kan inte var och en känna och uppleva, att denna så att säga mekanistiska del hos oss och den del som trivs med förmyndarskap, passivitet och lojhet är vad man kunde kalla den sämre delen av oss? Vad som är det i god mening mänskliga är det skapande och aktiva i oss, det som kräver frihet för att skapa och utvecklas, fantisera och drömma oberoende av krassa nyttohänsyn. Detta är inte frihet att ohämmat söka sitt eget, som en äldre liberalism betraktade som något naturnödvändigt och riktigt och bäst för samhället. Det är inte heller friheten från möda, arbete och ansvar, som det vulgära frihetsbehovet kräver och som ger upphov till kollektivism i dålig mening, falsk aukto-

FRIHETSVÄRDENA I KOLLEKTIVSAMHÄLLET

ritetsdyrkan och förmyndarsamhälle. Det är friheten att växa och utvecklas på det sätt som på religiöst språk är i enlighet med den enskilda människans bestämmelse eller kallelse. På naturrättens språk talar man i stället om människans naturliga rättigheter. Den positivistiska psykologen eller socialpsykologen talar kanske mera försiktigt om de speciellt högandliga behov, som enligt erfarenheten kännetecknar människan och särskilt sådana människor, som vi tycker på något sätt kommit längst och står högst.

Allt detta har att göra med det djupaste skiktet i personligheten, ett skikt, som lätt blir överlagrat och nästan förkvävt av all den flacka masskultur, som vi dagligen matas med. Men är det alltför sangviniskt om man tror, att detta djupa skikt inte i längden kan förkvävas utan att individen går miste om livets friskhet och verkliga lyckovärden? Är det naivt att tro, att med tiden fler och fler kan komma att upptäcka detta och att längtan efter verklig samvetsfrihet och personlighetsutveckling kan bli kännetecknande inte bara för några få utan för det stora flertalet?

Frikyrkorörelse och liberal ideologi

Erland Sundström

I

Liberalism är förvisso intet entydigt begrepp. Snarast kan ordet uppfattas som ett samlingsnamn på en rad företeelser inom kulturliv och politik eller som en tendensbeteckning för vissa idéhistoriska utvecklingsförlopp. Där-
emot skulle det vara att begränsa ämnet till förfång för en rätt förståelse, om man enbart skulle låta liberalism få beteckna en social-ekonomisk teori. Hur viktig denna faktor än må vara, är den att förstå som en delfunktion av ett större ideologiskt komplex. Att diskutera huruvida den ekonomiska liberalismen är ursprunglig och den liberala ideologin i stort är en »överbyggnad» eller tvärt om skulle vara att fortsätta det gamla grälet om hönan och ägget, något som vi saknar intresse för.

Att liberalismen som allmän ideologi haft mycket att göra med värderingar och strävanden inom svenska folkrörelser och inte minst frikyrkorörelsen är närmast en truism. Vill man litet närmare undersöka, vad som döljer sig bakom en allt för allmän formulering, skall man omedelbart finna, att inte heller frikyrkan i Sverige är någon enhetlig företeelse. Utgår man från det vidare begreppet väckelserörelser framstår mångtydigheten ännu mer: där finns kyrkliga rörelser med starkt konservativ tendens som schartaunismen, lågkyrkliga rörelser med traditionsbevarande och bekännelsestrogen inriktning som Evangeliska Fosterlandsstiftelsen och Bibel-

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

trogna vänner, kanske också den småländska Alliansmissionen skall räknas dit. De principiellt frikyrkliga Missionsförbundet, Baptistsamfundet med avläggaren Örebro Missionsförening, Metodistkyrkan samt den religiöst radikala men kyrkopolitiskt oklara och vad ledningen beträffar allmänt konservativa Pingströrelsen innesluter många disparata element i samhällsideologisk mening. De närmast interdenominationella organisationerna Frälsningsarmén och KFUM/KFUK jämte en rad specialorganisationer av ekumenisk eller oberoende typ komplicerar ytterligare bilden.

Trossamfunden företer vidare, vad ledarfunktionen beträffar, ett skiftande mönster från radikal independentism hos Pingströrelsen över kongregationalism med den lokala församlingens demokrati som grundvärde till episkopal författning i Metodistkyrkan och åtminstone formellt auktoritär styrelse i Frälsningsarmén. Samtidigt måste det observeras, att dessa bestämningar är relativa: en irrationell personlig auktoritet korsar independentismen i Pingströrelsen, men biskopsfunktionen i Metodistkyrkan är i hög grad anpassad till demokratisk ordning. Säkerligen har värderingar, härledda ur liberal åskådning, spelat stor roll både vid utvecklingen av organisationsmönster och vid utformningen av ledarfunktioner inom trossamfunden. Men vissa fenomen är också att förstå som en reaktion mot liberala tendenser: officersdisciplinen i Frälsningsarmén och censurtendenser i Pingströrelsen ger drastiska exempel.

Det finns ingen anledning att utvidga vår studie till förhållandet mellan liberalism och frikyrkorörelse på anglosaxisk mark. Ett par anmärkningar är dock nödvändiga. Flera svenska trossamfund har uppkommit under direkt inflytande från engelsk och amerikansk frikyrklighet, andra har i ett senare skede rönt starka påverkningar därifrån. Det substantiella innehållet i dessa påverkningar är delvis outrett, men så mycket är klart att liberalism i engelsk gestaltning kom att tillhöra tankegodset, som importerades. Detta är av betydelse för att förstå den ingalunda oproblematiske relationen mellan liberalism och väckelse på svensk mark. Viktiga inflytelser i svensk liberalism hade nämligen inte engelsk utan fransk källa och förmedlades av kulturellt ledande men religiöst mer indifferentia kretsar i det

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

svenska samhället.¹ Har man kanske att förstå sambandet mellan frikyrko-tanke och liberalism som en verkan av engelsk frikyrklighet, medan spänningen gent emot s. k. kulturradikal liberalism åtminstone delvis sammanhänger med denna riktningens förbindelselinjer från fransk antiklerikal och borgerlig radikalism?

Vad det mer positiva sambandet mellan väckelse och liberalism beträffar, får man också erinra sig, att frikyrkan på engelsk mark var betydligt äldre än den liberala samhällsdoktrinen. Redan i reformationstidens omvälvningar grundades kongregationalismen med dess princip om frivillig anslutning till församlingen och lokalförsamlingens självständighet. Independentismen blev som bekant på 1600-talet en politisk nämnare för hela samhällsutvecklingen i England. Dess värderingar har djupt präglat engelskt samhällsliv och det kan knappast råda någon tvekan om att de utgör en viktig förutsättning för liberala teorier i ett senare skede. En tidig värdemenskap mellan nonkonformism och liberal samhällsuppfattning förekom alltså här och att den även kom att prägla utåtriktad missionsaktivitet kan inte betvivlas.²

Den roll, som nonkonformismen spelade i grundläggningen av de amerikanska kolonierna, behöver här bara antydast. Den konfessionslösa statsbildning, som växte fram i USA och de ofta vildvuxna liberala uppfattningar, som där fick leda företagsamhet och ekonomisk planering får inte dölja det djupa beroendet av arvet från pilgrimsfäderna. Det må vara en svepande generalisering att »demokratin i New England hade fötts i engelska bönemöten» men att bönemötesdemokratin i kongregationalistiska menigheter i väsentlig mån bör räknas till den moderna demokratins bakgrund borde det inte råda någon tvekan om. För svensk samhällsutveckling är det väsentligt att de tidiga folkrörelserna rönt direkt påverkan västerifrån och att accepterandet av liberala värderingar underlättats genom deras släktskap med religiösa erfarenheter.

1 E. H. Thörnberg: Frikyrkan i myndighetsåldern (i *Tro och gärning*) sid. 239 f.

2 Thörnberg, a. a. sid. 238.

II

Knappast kan det vara en tillfällighet att de liberala motiven befruktande inverkan på svenskt samhällsliv i tiden löper ganska parallellt med väckelsens framträdande. Säkerligen är det dynamiska processer i själva samhällsstrukturen, som bildar en gemensam resonansbotten för väckelse och liberalism. Med religionssociologen J. Wach skulle man kunna uttrycka omgestaltningen av samhället genom att bruka beteckningarna identisk grupp och specifik grupp.³ Med identisk grupp menar Wach en samhällsorganisation, där en och samma grupp fungerar som subjekt i både sociala och religiösa aktiviteter. Särskilt är primitiva samhällen av denna struktur, men bl. a. Pleijels analys av det svenska bysamhället före skiftesreformerna klargör, att vi också här haft en identitet mellan socialt och religiöst, som präglat våra gamla byordningar. »Även om byordningarna så småningom sekulariserades, präglades byalagets dagliga liv och dess högtidliga sammankomster av en religiös grundton ... Liksom bysamhällets yttre liv karakteriserades även denna tids fromhet av en utpräglad kollektivism.»⁴

I mer utvecklade samhällen råder ett annat gruppmonster, som Wach kallar specifika grupper.⁵ Den religiösa aktiviteten och den profana utövas inte längre av samma subjekt, det sociala kollektivet. Detta har f. ö. också vad arbete och fritidsfunktioner beträffar specialiserats i skilda grupper. På religionens område sammanhänger det nya gruppmonstret med fördjupad religiös erfarenhet hos enskilda och differentiering hos samhället. Man kan naturligtvis fråga, om vi här har att göra med växelbegrepp eller om det föreligger en korrelation, som antyder orsaksförbindelse. För vårt syfte är det nog att konstatera uppkomsten av nya kollektiviteter, till struktur och funktioner skiljaktiga från de grupper, som utgör det äldre samhället. Kontrasten mellan de gamla byarna med deras slutna samhällsgemenskap och traditionella ordningsföreskrifter å ena sidan och stationssamhället med dess lösligt hopkomna bosättningskollektiv och rotlösheten på grund av

3 J. Wach: *Sociology of religion*, sid. 54.

4 H. Pleijel: *Från fädernas fromhetsliv*, sid. 144.

5 Wach, a. a. sid. 109.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

brist på lokala traditioner har ofta fått illustrera den stora samhällsomdanningen i vårt land.⁶

Här behöver bara summariskt erinras om de faktorer, som betingar processen. Befolkningsökningen under 1800-talet — i runt tal från 2 350 000 till 5 100 000 — har av Tegnér träffande beskrivits som en verkan av »freden, vaccinet och potäterna». Följden av samma fenomen blev naturligtvis en påfrestning på försörjningsmöjligheterna i jordbrukssamhället. Detta undergick samtidigt en radikal omgestaltning som ekonomisk företagsform i och med de fortsatta skiftesreformerna, vilka t. ex. av H. Pleijel rent av uppfattats som avgörande för fromhetslivets nyorientering — »Bodenreform und Frömmigkeit».⁷ Industrialiseringen blev efterhand lösningen på folkförsörjningens problem, men samtidigt skapade den ett nytt andligt klimat, med större öppenhet för nya tänkesätt. Genom den av industrialismen åstadkomna urbaniseringen vållas djupt ingripande förskjutningar i de traditionella livsmönstren. Läskunnighetens ökning — från omkring 17 procent av befolkningen år 1800 till över 70 procent år 1900 — står i direkt samband med folkrörelsernas genombrott: »läseri» var t. ex. i lika hög grad ett kulturellt som ett religiöst fenomen. Och de nya kommunikationerna i rent teknisk mening, järnvägarna och ångbåtslederna, ökade rörligheten och underlättade utbredningen av nya opinioner. I större skala blev denna faktor i och med emigrationen betydelsefull för importen av nya tänkesätt och idéer. Fyndigt har E. H. Thörnberg formulerat den dubbelfiliga trafiken i orden: »Ida for ut och idé for hem.»

När väckelsen under detta rörliga 1800-tal växte i djup och omfattning till landets första stora folkrörelse, brukar detta förklaras som en följd av de nya förhållandena, som medför »en liberal och individualistisk uppfattning ifråga om samhällsliv och religion».⁸

Det finns skäl att åtskilligt nyansera detta omdöme. Redan den tidiga pietistiska väckelsen från slutet av 1600-talet företedde åtskilligt, som verka-

6 Arvid Norberg: *Frikyrklighetens uppkomst*, sid. 18.

7 Pleijel, a. a. sid. 148.

8 Norberg, a. a. sid. 15.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

de i liberaliserande riktning. Låt vara att radikala yttringar av väckelsereligiösiteten som den i anslutning till Dippels förkunnelse utformade radikalpietismen på 1720-talet blev en episod. Själva förekomsten av denna episod visar, hur obändiga frihetskrav redan framträdde och konventikelplakatet 1726 är en desperat åtgärd för att hindra omvälvande tänkesätt att vinna spridning.

Den mer kyrkotrogna och konservativa pietismen med dess fortsättning i herrnhutism och nyevangelism inneslöt emellertid åtminstone fyra för hela väckelsen konstitutiva element av största betydelse för gestaltningen av sociala mönster.⁹ Först *omvändelsekravet*, som gjordes gällande även gent emot präster och kyrkliga ämbetsinnehavare med betonandet av den personliga erfarenhetens roll i religionen. Vidare *biblicismen*, som innebar att man kunde frigöra sig från formella band av hänsyn till det bestående och under återopande av bibelordet som enda avgörande auktoritet kunde kritisera både statlig och kyrklig ordning. *Konventiklarna*, ägnade åt läsning av bibeln och uppbyggelseskrifterna, innebar fröet till en folklig organisation på det frivilliga intressets grund och den fjärde principen, *lekmannaaktiviteten*, betydde utrymme för personligt initiativ och möjlighet till organisationsbildning av demokratisk typ. Liksom i England kan man med skäl fråga, om inte den liberala ideologin hade sin föregångare och en av sina källor i dessa religiösa rörelser och deras praxis och förkunnelse. I varje fall är senare värdegemenskap mellan liberalism och frikyrklighet att förstå mot bakgrunden av väckelsens idémässiga innehåll och dess verksamhetsmetoder.

III

Någon eftertanke angående vissa grundmotiv i liberal ideologi kan ytterligare belysa vad som nyss sagts. Samtidigt ger den oss anledning att på vissa viktiga punkter anmäla iakttagelser, som kan tjäna till korrektiv mot tidigare alltför schematiska tolkningar av det idéhistoriska sambandet mellan

9 Gunnar Westin: *Svensk lutherdom i brytningstid*, sid. 49 f.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

väckelse och liberalism.

Individualismen brukar ofta anges som det liberala tänkesättets främsta kännetecken. Samtidigt brukar väckelsereligiositeten, såväl det äldre »läseriet» i de oorganiserade konventiklarnas form som senare frikyrklighet, förklaras som uttryck för individualismens genombrott i kyrkolivet.¹⁰ Och naturligtvis är en sådan företeelse som »prästväljandet» — kyrkfolkets benägenhet att lyssna till den präst de själva föredrog att höra — tecken på en i jämförelse med tidigare vanor anmärkningsvärd personlig frihet. Berättigar företeelsen omdömet: »Det är den religiösa individualismen, som här träder i opposition mot den kollektivistiska kristendomstypen?»

Det förefaller som om konventikelfromheten, »prästväljandet» och lekmannaverksamheten lika väl kunde uppfattas som *den religiösa gemenskapens integration i nya former*. Väckelsen skapade ju inte religiösa individualister. Erik Gustav Geijer med sitt ideal att »vara kristen på egen hand» är dels ett undantagsfenomen, dels kan detta knappast härledas till den folkliga väckelsens inflytande. Regeln var att nya gruppbildningar, nya kollektiv kom till stånd på väckelsens grund och med väckelsens ideal som samlingstecken. Det vore önskvärt att hela den religionssociologiska processen under »väckelsens århundrade» finge bli föremål för nytt studium med uppmärksamhet på integrationsprocessen och uppkomsten av nya grupper. Mycket vilseledande schablon tänkande med begreppet »individualism» som mall skulle då revideras. Samtidigt skulle det bli mer begripligt att väckelsen redan långt före »den liberala individualismen» hade börjat fungera som integrativ faktor i det sociala mönstret.¹¹

Belysande för risken att bruka ett alltför abstrakt begrepp som individualism, där man snarast har att göra med dynamiska gemenskapsfunktioner, är en tankegång i Norbergs nyss citerade arbete om frikyrklighetens uppkomst. Han refererar där folkomflyttningen i samband med urbaniseringsprocessen och emigrationen. De utflyttades påverkan genom korrespondens eller besök för in nya idéer och tänkesätt i bygderna. »Så börjar

10 Norberg, a. a. sid. 15.

11 Gunnar Westin i *Svenska folkrörelser*, II, sid. 4.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

landsbygdens konservativa tänkesätt att genombrytas av en liberal och individualistisk uppfattning ifråga om samhällsliv och religion.»¹² Han antar, att de nya tankarnas egenskap att vara på modet gav dem genomslagskraft, så att de verkade upplösande på den gamla kyrkosynen med dess kollektivistiska religionsuppfattning.

Uppenbart är att samma företeelse kan tolkas också på ett annat sätt. Den tekniska och ekonomiska utvecklingen åstadkom störningar i tidigare gemenskapsfunktioner. Säkerligen kunde dessa upplevas som något av en katastrof, vilket bl. a. det växande jordbruksproletariatet vittnar om. Även om man inte hemfaller åt en ensidig tillämpning av Holts kulturchocksteori, enligt vilken radikala sociala och religiösa rörelser skulle vara att förstå som en reaktion mot överrumplande samhällskriser och oförmåga att assimilera nytt kulturgods,¹³ kan man ha goda skäl att söka förstå skeendet i anslutning till sociala referensramar och inte ensidigt åberopa subjektivism och abstrakta teorier som förklaring. Skall begreppet individualism alls brukas, bör det definieras ungefär så att termen betecknar individens anpassning till nya sociala kollektiv snarare än något slags individuell isolering, där de nya kollektiven måste fattas som en och-summa av oberoende individer. Utan att här ingå på alltför vittutseende hypoteser bör åtminstone som en antydning om ett angeläget forskningsområde nämnas, att förhållandet mellan liberalism och väckelse skulle kunna tydas så att liberal ideologi motsvarar den kognitiva uppfattningen och den teoretiska tolkningen av en ny social situation, medan väckelsen uttrycker emotionell anpassning och religiöst-social integration i denna situation.

Frihetskravet, fattat som individens anspråk på integritet beträffande religiös tro och politisk övertygelse samt utrymme för personliga intressen i ekonomisk företagsamhet, har konventionellt förbundits med liberal individualism. Att ett sådant frihetsbegrepp i varje fall inte är entydigt, belyses på ett egenartat sätt av en situation under 1840-talet. Det liberala Aftonbla-

12 Norberg, a. a. sid. 15.

13 Berndt Gustafsson: *Svensk kyrkogeografi*, sid. 172.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

det ledde då en hetskampanj mot den i Stockholm begynnande nyevangeliska väckelsen kring engelsmannen George Scott och den nybyggda Betlehemskyrkan. Fanatism och intolerans mobiliserades här mot väckelsen i sådan grad att Scott måste fly ur landet.¹⁴ Redan på 1850-talet kunde en annan ton märkas i en del av den liberala pressen, framför allt hos S. A. Hedlund i hans örebro- och göteborgstidningar. Men något frihetsbegrepp, som utan vidare skulle vara gemensam nämnare för liberalism och frikyrkorörelse, har man också i senare skeden ofta haft svårt att upptäcka.

Själva beteckningen liberalism kan liksom individualism leda tanken vilse, om den inte närmare preciseras. Något abstrakt, allmängiltigt och tidlöst frihetsbegrepp har liberalismen inte kunnat uppvisa annat än som en akademisk fiktion utan större betydelse för den sociala verkligheten. Däremot har den aktualiserat en rad friheter och rättigheter, ofta av rätt mångtydig och motsägelsefylld natur, vilka genom att tydas av liberala uttolkare blivit liberalismens honnörsord. I själva verket har de ofta varit ett slags socialt allmängods, verbaliserade attityder, som haft sin förklaring just i den aktuella samhällssituationen. Därmed har också följt relativisering och uttänjning av innehållet i begreppet frihet.

Som politisk ideologi gjorde sig liberala frihetstankar först gällande i Sverige, då svallvågorna av 1830 års borgerliga revolution i Frankrike nådde våra gränser, även om rottrådarna går tillbaka till upplysningen och 1789 års idéer. Kritiken av privilegiesamhället växte i styrka de följande åren och vann sin stora triumf med ståndssamhällets fall och representationsreformen 1866. Eftersom kyrkan genom prästeståndet inte bara hittills utgjort en fjärdedel av ståndssamhället utan därtill övat ett starkt kontrollerande inflytande också över de andra tre fjärdedelarna, kom liberal kyrkokritik att utmärka samhällsdebatten. Och eftersom liberalismen i detta avseende direkt påverkats av franskt fritänkeri och antiklerikalism kom också väckelserörelserna i skottlinjen, särskilt i det tidigare skede, då de var inomkyrkliga och kunde uppfattas som ett stärkande av reaktionära

14 Manne Eriksson: Frikyrkofolket inom den liberala folkrörelsen (i *På liberalismens grund*), sid. 9 f.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

tendenser. Härav Aftonbladets attityd!¹⁵

När väckelsens egen kyrkokritik växte och den separatistiska tendensen, slutligen utmynnande i frikyrkobildningar, tog överhanden blev också intressegemenskapen större. Härav t. ex. S. A. Hedlunds beslutsamma uppträdande till försvar för den förste baptisten F. O. Nilsson, då han dömts till landsförvisning!¹⁶

En av de liberala friheterna blev efterhand, åtminstone partiellt, gemensam nämnare för väckelse och liberalism, nämligen religionsfriheten, som trots paragraf 16 i 1809 års regeringsform länge förblev en kontroversiell fråga i svensk politik. Endast långsamt övervanns privilegiesamhällets kvardröjande förmyndaranspråk på denna punkt. När konventikelplakatet äntligen upphävdes 1858 hade det länge genom rättspraxis satts ur funktion. En mer direkt frukt av liberal opinion var dissenterlagarna av 1860 och 1873, halvmesyryer, som inte tillfredsställde vare sig liberaler eller frikyrkliga, men likväl framsteg i frihetens riktning. Först med lagen om fritt utträde ur kyrkan 1951 kan religionsfriheten sägas ha funnit ett någorlunda fullständigt uttryck i lagen.

Samtidigt är den ytterst obetydliga omfattningen av utträdet, sedan lagen börjat tillämpas, ett drastiskt bevis för hur litet av principiella överväganden det fanns i medlemskadrerna. Ett fåtal frikyrkliga har utträtt ur kyrkan. I och med att det mer påtagliga samvetstvånget upphörde och fri föreningsbildning blev tillåten samt vissa legala rättigheter beträffande t. ex. vigsel, och begravning tillerkändes trossamfundet, var också intresset för religionsfrihet som medborgerlig rättighet tillfredsställt. Någon lojalitetskänsla mot en liberal grundprincip förekommer tydligen inte hos de frikyrkliga. Man har skäl att tro att de flesta föga begrundat vad frihetsbegreppet innesluter. Detta gäller i lika hög grad de kulturradikala, eftersom deras utträde ur kyrkan är ännu mer obetydligt. Religionsfriheten är en politisk doktrin. Som något förpliktande ideal fungerar den tydligen inte längre än till den gräns som intressen anger.

15 Westin: *Svenska Folkkrörelser* II, sid. 22.

16 Eriksson, a. a. sid. 11.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

En tredje liberal idé torde haft större betydelse i de svenska trossamfundens utveckling, nämligen *associationstanken*. Den frivilliga sammanslutningen för lika intressen och uppgifter brukar anges som ett led i en liberal samhällsutveckling. Knappast kan det heller bestridas att det liberala associationsmönstret i sin svenska gestaltning som sällskap, förening, förbund på olika sätt kommit att prägla frikyrkosamfunden och deras lokala enheter. Detta gäller närmast i rent formellt avseende: organisationerna byggdes upp som associationer av enskilda medlemmar och lokala menigheter anslöts till distrikts- och riksorganisationer. Men uttrycket »rent formellt» betyder inte att saken var oväsentlig för den inre utvecklingen. Visserligen är uttrycket »föreningskyrka», som i folkkyrklig teologi ofta fått en nedvärderande innebörd, en både språkligt och sakligt oriktig beteckning, därför att den innebär en kontamination av ett teologiskt kyrkobergrepp och en sociologisk kollektivbeteckning, förening. Självfallet bör den teologiska bestämningen av kyrkans väsen hållas isär från den sociologiska formfrågan och vad den senare beträffar får då »association» jämföras med »institution». Men denna terminologiska och semantiska fråga, nog så viktig för att skapa klarhet, inte minst i ett läge, då trossamfundens relationer till staten är aktuella, får inte skymma det faktum att en viss tidspräglad form såsom den sociologiska föreningsmodellen för sammanslutning kunnat binda trossamfundens funktioner vid yttre villkor, som i längden blivit hämmande. Alltför ofta har nämligen föreningsformen, ett yttre, tillfälligt *medel* för församlingens gestaltning i samhället, kommit att framstå som ett *mål* i sig själv. De heligas gemenskap förytligades till en förening för fromhetsövningar och grumlade en mot den nytestamentliga ekklesian svarande kyrkouppfattning. Säkerligen ligger i denna formens makt över innehållet, det tidspräglade liberala mönstrets tvång över det religiösa gemenskapslivets fria gestaltning, en av huvudorsakerna till väckelserörelsens stagnation och regress i samhället.

Den liberala associationsidéns på längre sikt måhända ödesdigra inverkan på samfundsformerna bör emellertid förstås i ett vidare historiskt per-

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

spektiv. Ekklesian, församlingen, har i varje tid iklätt sig den sociologiska form, som erbjöds i rådande samhällssituation. »Föreningen» eller »sällskapet» är ingalunda något för den liberala epoken alldeles nytt. Mera som ett kuriosum kan det erinras om att de första århundradenas kristna menighet i Rom stundom tycks ha organiserat sig som begravningsförening, den enda legala form för sammanslutning, som var möjlig. Självfallet är det meningslöst prat, då Arvid Norberg — en bland många aningslöst fördomsfulla skildrare av 1800-talets svenska kyrkohistoria — vill genomföra en värdeskillnad mellan statskyrka och frikyrka på grund av deras olika sociala typ: »Kyrkan är icke en förening, ett sällskap eller en sammanslutning av likasinnade till befrämjande av religiösa syften. Den har ingenting med association att göra utan är (till skillnad från frikyrkan) ett samfund av Guds utkorade och utvalda.»¹⁷

Lätt är att se den kortslutning, som här skett mellan teologisk innehållsbestämning och sociologisk formuppfattning. Vad Norberg säger om kyrkan som ett samfund i teologisk mening gäller självfallet även om frikyrkan men han avstår från att säga vad kyrkan är som sociologiskt fenomen i sin värld till skillnad från förening eller sällskap. Troligen sammanhänger det med att kyrkans karaktär av statsinstitution blivit så ärevärdig, att denna av en äldre tid präglade form kommit att framstå som ett med kyrkans väsen. Men en kort erinran om den lutherska kyrkans status i USA, där den som andra trossamfund har associationens form utan att den anser sig ha uppgivit sin teologiska väsensart, visar orimligheten i en framställning som Norbergs.

Likväl fortsätter han sitt resonemang om den frikyrkliga församlingen, vilken ju ofta åberopat Nya testamentet som förebild, och förklarar detta som en projektion av liberala associationstankar. »Man kopierade 1800-talets individualism och association på urkristendomen.»¹⁸ I den mån sådant skett kan Norberg själv bäst illustrera hur det tillgått genom sitt sätt att presentera svenska kyrkan! En tidspräglad organisationsform har förväx-

17 Norberg, a. a. sid. 8.

18 Norberg, a. a. sid. 8.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

lats med ett religiöst innehåll.

Att den frikyrkliga tolkningen av ekklesians väsen emellertid i religiös mening är oberoende av ett på liberala tänkesätt grundat associationsbegrepp framgår också av den tankegång, som förekommer hos Luther själv beträffande »den rätta evangeliska ordningen», som han bestämmer så: »De som med allvar vilja vara kristna och med hand och mun bekänna evangelium, borde anteckna sina namn och då och då i största enskildhet församla sig i ett hus till bön, till läsning, till förrättande av dop, till anammande av sakramentet och utövande av andra kristliga verk.» Reformatorn ansåg att han inte hade folk till en sådan anordning, varför han tills vidare måste acceptera en mindre evangelisk kyrkoform »till dess den tid kommer, då de kristna, som taga det allvarligt med ordet, själva framträda och anhålla om en dylik ordning.»

Det märkliga lutherstycket anfördes i texten till den stora nattvardspetitionen 1876 och borde definitivt göra klart att det är begrundat av evangeliets egen syftning och inte av tillfälliga samhällsideologier förmedlade tankar, som utgör grund till frikyrkotanken.¹⁹

Den religiösa principen om troendeförsamlingen som en grupp av människor, förenade genom en personligt bekänd tro, gathered church, har ännu äldre anor, från vår tideräknings begynnelse. Den fick bara förnyad aktualitet i reformationen, teoretiskt hos Luther, i praktisk religionspolitisk tillämpning hos independenter och kongregationalister i England. Av rent kronologiska skäl kan man fråga sig, om inte den liberala associationsidén är sekundär i förhållande till principen gathered church. I varje fall kan direkta påverkningar från independentism och nonkonformism till liberalism spåras i den engelska liberalismens idéutveckling, medan den av kända skäl inte spelar samma roll i den franska liberalismen. Om man tillbörligt beaktar den amerikanska självständighetsförklaringens samband å ena sidan med bakomliggande nonkonformism och å andra sidan med franska revolutionens politiska idéer är det dock inte uteslutet att religionssociologiska faktorer djupt ingriper i hela skeendet.

19 Återgivet efter William Bredberg: *Sällskap, samfund, kyrka*, sid. 33.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

En tankegång av detta slag strider naturligtvis inte mot det redan erkända sakförhållandet att svenska väckelserörelser på 1800-talet övertog då föreliggande organisationsmönster av liberal prägel som sin sociologiska form. Just den omständigheten, att frivillig anslutning till församlingen och församlingens oberoende gent emot staten är frikyrkorörelsens grundprinciper sedan äldre skeden, förklarar att en med moderna tänkesätt och motiveringar utgestaltad associationsprincip som den liberala blev så attraktiv för de frikyrkliga.²⁰ Mycket tyder också på att nästa steg i den religionspolitiska utvecklingen blir kyrkans skiljande från staten och ett generellt genomförande av ett system med frivilligförsamlingar på lokalplanet och frikyrkor på rikspanet.

IV

Vi har hittills mest dryftat principiella relationer mellan väckelse och liberalism. Konfrontationen mellan två samtliga idéströmningar sker emellertid inte alltid på detta principiella plan. Ofta är det i vardagens konkreta situationer, som motsättningar och gemensamma drag uppenbaras.

Liberalismen är, som förut antytts, ingen entydig idé. Som tidsströmning i 1800-talssamhället fick den också många skiftande uppenbarelseformer. Den kanske mest uppmärksammade var den nationalekonomiska teorin. Dess huvudtendens var fri företagsamhet och inskränkt samhällskontroll. Den nutida socialliberala modifikation, som utmärker folkpartiet, har självfallet förbindelser bakåt men bör inte med sin nuvarande innebörd projiceras på 1800-talet.

Den omständigheten att liberalismen blev en ideologi för den uppstigande medelklassen, vilken tolkade dess anspråk och motsvarade dess intressen, gav den ingång i samma sociala grupper, där frikyrkorörelsen expanderade.²¹ Ståndsklättringen var ju ett gemensamt drag för väckelse- och nykterhetsrörelser, som särskilt E. H. Thörnberg ofta nämnt.²² En »frisin-

20 E. Rodhe: *Den religiösa liberalismen*, sid. 394 f.

21 Westin: *Svenska folkrörelser II*, sid. 25.

22 E. H. Thörnberg: *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*, a. a. sid. 128 f.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

nad» samhällssyn, redan tidigt i viss spänning med en mer sekulariserad liberal åskådning hos städernas borgare, blev en samlande fana för stora grupper av väckelsefolk. Eftersom de största medlemskadrerna fanns på landsbygden, kom en viss bondekonservatism att modifiera frisinnet.

Detta har framför allt kommit till uttryck i attityderna mot liberal kulturuppfattning. Det franska inflytandet, i ett tidigare skede märkbart hos Hierta och Crusenstolpe, senare hos Hedin och Staaf samt en akademisk kulturradikalism av verdandityp, helt väsensfrämmande för landsbygdens väckelsefromhet, åstadkom stora spänningar. Lika mycket eller mer än den teoretiska åskådningen betydde för väckelsefolkets negativa reaktioner den libertinism, som inte sällan öppet bekändes och tillämpades av liberala radikaler. Att liberaler och frisinnaade likväl länge kunde hålla samman i politiska strävanden torde till inte ringa del bero på vidsyntheten och statsmannakloketen hos Staaf.²³ Betecknande nog var det i viss mån en renlevnadsfråga, förbudsfrågan, som efter förbudsomröstningen 1922 åstadkom den schism, som för en tid försvagade liberalismen i vårt politiska liv.

Mot de schismatiska krafterna verkade andra, som utjämnade motsättningarna och på längre sikt skapade förutsättningar för sammanhållning. Främst bör nämnas socialismen, som med sin ekonomiska teori utmanade liberalismen och med sin marxistiska ideologi ännu mer utmanade de kristna. Detta spöke var ett hot mot rättmätiga ägarintressen och i lika mån mot andliga värden, ansåg många, som inbördes kunde vara nog så oense i religiösa frågor. Psykologiskt har nog en negativ fixering till socialismens ekonomiska alternativ hindrat radikala liberaler att se, hur besläktade liberal kulturradikalism och socialistisk ateism i grunden var.

Som ett särskilt problemkomplex framstår den s. k. religiösa liberalismen, av Edvard Rodhe säkert överskattad ifråga om betydelsen för frikyrkligheten men på grund av oklar och konventionell begreppsbestämning har hans beskrivning av den religiösa liberalismen ofta lett kyrkohistorisk och teologisk forskning på avvägar. Begreppet har ett mångtydigt innehåll, men Rodhe har främst observerat den liberala teologin med bi-

23 Thörnberg: Frikyrkan i myndighetsåldern (i *Tro och gärning*) sid. 239.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

belkriterisk metod, kätterier beträffande trinitetsformeln och kristologin samt en kyrkokritisk tendens. Stockholmsprästen Nils Ignell förmedlade en del av dessa tankegångar och amerikanska unitarier som W. E. Channing och Theodore Parker blev också i Sverige auktoriteter för många bildade med liberal inriktning.²⁴

Ett sådant fenomen kan bedömas olika. För ortodox kyrkohistorisk forskning framstår tendensen gärna som ett avfall från bekännelsen, ett hot mot kyrkans rätta lära. Obestriddligen har den å andra sidan också verkat som ett förlösande ord för många, vilka genom tvivel på den kristna dogmatiken skulle ha hamnat i ren ateism, ifall de inte funnit detta alternativ. S. A. Hedlund i Göteborg ger goda exempel på en unitarism, som bildade grundval för utjämning mellan ytterligheterna. Det kunde vara en intressant forskaruppgift att utröna, i vilken mån unitariska tänkesätt blev ett *modus vivendi* för antiklerikala bildade liberaler, som samtidigt var generade för det folkliga läseriets alltför emotionella fromhet.

För menigheter i bönehus och kapell var den religiösa liberalismen en främmande värld. Detta gäller även om den liberala teologin i dess tidigare form. Biblicismen gav inte rum för en sådan bibelkritik. Inte utan en viss demagogi vände sig Waldenström med fältropet: »Låt oss behålla vår bibel!» mot liberala universitetsteologer. E. J. Ekmans nödtvungna avgång från ledarskapet i Svenska Missionsförbundet år 1904, främst på grund av hans irrlära om slutlig frälsning för alla, visar klart hur föga principen »liv och frihet», Missionsförbundets liberala fälttecken, kunde vinna beaktande i en kontroversiell situation på lärans område.²⁵

På 1920-talet gjorde sig visserligen en del »nyteologiska» tendenser gällande, ofta starkt överdrivna av motståndarna. Den samtidigt framträngande pingströrelsen, den yngsta väckelserörelsen, profiterade på reaktionen mot de friare tänkesätten och vad som kunde ha blivit en liberal utveckling i teologisk mening ändrades i allmänhet i fundamentalistiska attityder. En snarast reaktionär kulturattityd utvecklades under Lewi Peth-

24 Rodhe, a. a. sid. 152 f.

25 Axel Andersson: *Svenska missionsförbundets historia* I, sid. 175 f.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

rus' ledning och påverkade även de äldre samfunden. Den religiösa liberalismen själv ledde till en flack rationalism, som hade föga religiös inspiration och den radikala bibelkritiken har lämnat rum för en mer förutsättningslös forskning och en teologisk realism av annan karaktär än unitarism och liberal teologi. Även om det är en överdrift att liberalismen som teologisk riktning är övervunnen, måste det nog sammanfattningsvis sägas, att den mycket begränsade roll den kan ha haft i svensk frikyrklighet förmins-kats till ett intet i samband med den teologiska liberalismens avklingande.

V

Liberalismen som politisk partiideologi är självfallet inte liktydig med det liberala tänkesättet som sådant. Å ena sidan ingår liberala värderingar numera i alla politiska partiers uppsättning av stereotyper och slagord, å andra sidan finns mycket viktiga element i liberal ideologi, som har föga att göra med partiväsen och politisk maktfördelning. Också på denna punkt kompliceras vårt problem sålunda av svårigheten att precisera termernas innebörd och kanske i detta speciella fall ännu mer av omöjligheten att avgöra, vad som härletts ur liberala tänkesätt och vad som framgått ur andra källor.

Det finns ingen anledning att här mer utförligt rekapitulera historien om väckelserörelsens förhållande till de liberala partifraktionerna i Sveriges riksdag. Utmärkta historiska undersökningar har gjorts av Lydia Svärd och redovisats i hennes doktorsavhandling *Väckelserörelsernas folk i andra kammaren 1867–1911*.

Intressanta principiella spörsmål har dryftats av Manne Eriksson i den förut citerade uppsatsen »Frikyrkofolket inom den liberala folkrörelsen» i jubileumsskriften *På liberalismens grund*. Där finns också konkreta besked om de politiska frågor, där liberalism och frikyrklighet stått på samma linje.

Lydia Svärd har funnit 125 riksdagsmän under den period avhandling- en omspänner, vilka tillhört olika fraktioner inom väckelserörelsen.²⁶ Nå-

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

got av hennes namn ifrågasattes vid disputationen i Lund men i gengäld kunde opponenterna erinra om några till, som hon inte lyckats identifiera. Det skulle föra för långt att här dryfta detaljproblemen och Lydia Svärd är i allt väsentligt en tillförlitlig källa beträffande såväl politisk färg som religiös hemortsrätt för de folkrepresentanter hon presenterar.

Med reservation för de ibland något oklara konturerna hos vissa politiska fraktioner under den nya representationsformens första tid har Lydia Svärd lokaliserat 19 konservativa, 27 moderata, 24 moderatfrisinnade, 52 frisinnade och 3 socialdemokrater.²⁷ En sådan klassificering anger emellertid ingalunda någon orubblig partiloyalitet. Som »vildar» kan 14 riksdagsmän med P. P. Waldenström i spetsen betecknas år 1897.²⁸ Vid sekelskiftet var emellertid den liberala tendensen utpräglad och då vänsterpartiet Liberala samlingspartiet bildades i riksdagen år 1900 tillhörde 17 frikyrkomen från början detta parti.²⁹ Frisinnade landsföreningen tillkom 1902 och valen samma år gav Liberala samlingspartiet 8 nya riksdagsmän från väckelserörelsen.³⁰ År 1906 tillkom ytterligare 7.³¹ Härmed ökade också det relativa antalet av riksdagens väckelsemän samtidigt som förskjutningen åt vänster fortgick. År 1908 tillhörde 25 av riksdagens 43 väckelsemän liberala samlingspartiet.³² Anmärkningsvärt är att tre av de första socialdemokraterna i riksdagen också hörde hemma i samma religiösa läger.³³

Så långt politisk frontbildning skärps genom motsättning till andra grupperingar, kan man förmoda, att i ett tidigare skede motsättningen till privilegiesamhället och tvångslagarna, i all synnerhet religionstvånget, kom väckelsemännen att orientera sig åt vänster. Med socialdemokratins frammarsch, inte sällan ackompanjerad av hån mot läseriet och propagan-

26 Lydia Svärd: *Väckelserörelsernas folk i andra kammaren 1867–1911*, sid. 85.

27 Svärd, a. a. sid. 112.

28 Svärd, a. a. sid. 113.

29 Svärd, a. a. sid. 106.

30 Svärd, a. a. sid. 108.

31 Svärd, a. a. sid. 110.

32 Svärd, a. a. sid. 113.

33 Svärd, a. a. sid. 113.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

da mot religiös tro, blev frontbildning också mot vänster nödvändig. »Borgerlig» vänster stod mot såväl höger som socialistisk vänster. Den gamla socialpsykologiska teorin att relativt oenhetliga grupper når en fastare sammanhållning och integration genom trycket från fientliga grupper eller motståndare bekräftar sig här. Det kan rent av finnas skäl för den förmodan, att den borgerliga vänstern i riksdagen mindre hållits samman av gemensamma övertygelser än av en dubbelsidig utmaning, som tvingat till samförstånd.

Naturligtvis bör det erkännas att sådant samförstånd var möjligt, därför att det grundade sig på värdegemenskap i några för denna tidsepok väsentliga politiska frågor. Eriksson har inte utan skäl hänvisat till samvetsfriheten som ett gemensamt grundvärde.³⁴ För de frikyrkliga betydde tillämpningen av detta värde, uttryckt i regeringsformens paragraf 16, vidgad rätt att tro och lära efter egen övertygelse, att få hålla sammankomster och grunda församlingar utan laga påföljd samt att utan förlust av medborgerliga rättigheter få bekänna sin tro i ord och handling. För många kulturradikaler torde frihetsbegreppet snarast haft innebörden av politisk jämlikhet, utrymme för radikala kultursträvanden, skepticism mot såväl politiska som religiösa dogmer samt rätt att utan medborgerlig påföljd tillämpa andra moralprinciper än de konventionella. Det fanns tillräckligt mycket av skiljaktiga konsekvenser i ett på detta sätt uppfattat frihetskrav för att delikata situationer skulle kunna väntas uppstå. Till schism ledde det 1922, då puritanska och moralistiska värderingar hos frikyrkofolk och nykterhetsfolk kom i olöslig konflikt med radikal liberal frihetstanke. Förbudsvännerna offrade frihetstanken för folknykterheten, och först när en nykterhetspolitik utan förbudskrav blev vedertagen kunde enigheten återställas.³⁵

Spänningsförhållandet mellan de två flyglarna inom det liberala partiet har inte sin grund bara i oförenlig uppfattning om samvetsfrihetens tillämpning. Minst av allt är den en tillfällig irritation, beroende av en bestämmd fråga som förbudsfrågan. Bakom allt detta ligger djupa, historiskt

34 Eriksson, a. a. sid. 32.

35 Eriksson, a. a. sid. 5.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

förankrade motsättningar, som också Eriksson antyder.³⁶ Vi har redan nämnt de två olika källflödena för liberalismen: den franska upplysningen och borgerliga revolutionen samt den engelska liberalismen med sannolika rötter i independentismen. I ett mer begränsat perspektiv men ingalunda utan samband med de båda utländska källorna pekar Eriksson på gammal svensk bondekultur med misstro mot flärd och ytlighet samt å andra sidan stadliberalism med friare seder. Ibland har frivola yttringar av sinnenas lust förbundits med liberala attityder till sed och tradition, något som inte kunnat undgå att skärpa motsättningarna. Ett aktuellt exempel, som samtidigt belyser hur motsatserna vållar spänning, ger majoritetsuttalandet i Folkpartiets ungdomsförbund 1963 om fria aborter, vilket antogs mot en stark minoritet, företrädesvis av frikyrkligt och ideellt orienterade delegater.

Eriksson har träffande karakteriserat den ena flygeln i den svenska liberalismen under slutet av förra seklet: »Inom den politiska radikalismen löpte visserligen också en tråd av moralism från Kierkegaard och Ibsen, som gav bakgrunden till det starka rättspatos, som drev många av dess representanter till sociala insatser av skilda slag. Men ytligt sett åtminstone märkes mest den religiösa och etiska indifferentismen och relativismen, som satte sig över samhällskonventionerna. Det var en liberalism av annan hållning än den äldre radikalliberalismen med företrädare som S. A. Hedlund och Adolf Hedin. Samlingen kring studentföreningen Verdandi i Uppsala var också i åtskilliga avseenden uttryck för en överklassrörelse, som kritiskt såg ned på de reaktionära krafter, som togo sig uttryck i läseriet och fromheten. Klart kom detta till uttryck t. ex. i diskussionerna i sedlighetsfrågan i Verdandi år 1887, där de fromma stodo på Waldemar Rudins sida mot radikalismens representant Knut Wiksell. Hur man på kulturkonservativt håll såg på Strindbergs radikala författarskap är ju allbekant. Även ifråga om den yttre livsföringen var klyftan stor mellan frikyrkliga och nykterhetsfolk å ena sidan och kulturradikalerna å den andra.»³⁷

36 Eriksson, a. a. sid. 4.

37 Eriksson, a. a. sid. 12.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

Förklaringen till att de från sina politiska meningsfränders sida ofta hånade och föraktade frikyrkliga likväl inte valde den politiska konservatismen finner Eriksson i den starka demokratiska medvetenheten, tillämpad i församlingsdemokratien och förstärkt av utmaningar av det slag som debatten om »munkorgslagen» i riksdagen 1889 och de kyrkopolitiska motsättningarna innebar. Säkerligen är en väl så viktig omständighet den sociala strukturen i frikyrkoförsamlingarna, som betytt ökad samhörighet med liberalerna. Stark och i längden ödesdiger betoning av medelklass-status utmärkte den expanderande frikyrkligheten. Eriksson har reflekterat över att inte fler frikyrkomän övergav liberalismen, när deras ståndsklättring fört dem över i ledande skikt och han anser, att det främst beror på att inte ekonomiska fördelar utan det gemensamma idépolitiska intresset varit ankarfästet för deras politiska övertygelse. Av samma skäl fasthöll många liberalismen även då de i samband med ståndsuppflyttning lämnade frikyrkomiljön. I sådana fall förefaller det märkvärdigt att idétroheten skulle fungera i det ena ledet men inte i det andra. Kan möjligen — utan att idealiteten i och för sig bör betvivlas — förklaringen vara, att liberalismen dock var borgerlig och kunde bedömas vara ett fastare värn för ägarintressen i ett föränderligt samhälle än konservatismen med dess vikande tendens?

En annan viktig faktor, som Eriksson föga observerat, gäller de politiska utmärkelsernas roll. Ledande personer i frikyrko- och nykterhetsrörelserna fick både kommunalt och i rikspolitiken framskjutna ställningar. Somliga blev tongivande i riksdagen, några frikyrkliga och ännu fler nykterhetsmän kom småningom in i regeringen. Samma personer hade stor auktoritet i sina samfund. Det måste självfallet ha varit starka skäl för dem att säkra sin egen ställning genom att bevara sammanhållningen mellan frikyrkliga och liberaler. Så har personalunionen frikyrkoledare-liberal politiker starkt befäst en allians, som annars ofta varit nära att sprängas. Att samma förhållande på ett ödesdigert sätt medverkade till väckelserörelsens sociala isolering ända till ghettobildning är obestridligt. Särskilt gällde detta i arbetarsamhällen, där växande socialism mötte en enhetsfront av borgerligt motstånd, i vilken frikyrko-grupperna med eller utan rätt kollektivt inräk-

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

nades.

Vid sidan av ledarens roll, när den förstärktes av egna intressen, bör man uppmärksamma den frikyrkliga pressen. I all synnerhet har Svenska Morgonbladet, trots tillfälliga svängningar i samband med både ägarförhållanden och politiska konjunkturer, trofast arbetat för identifiering av frikyrkliga och liberala politiska mål. I en tid, då massmedia var mer begränsade än nu, kunde en tidning med ett konsekvent idéprogram och med stöd av tongivande frikyrkomän starkt bidra både till den inre konsolideringen av politiska attityder och till nyerövring.³⁸ Bortfallet av detta organ, resultatet både av vanvårdade förbindelser med samfunden, brist på förutseende inför nya stämningar och — framför allt — förlusten av egen profil under trycket till politisk konformitet, blev en kännbar olycka för frikyrkofolket, och även, om också i mindre grad, för den liberala politiken.

En försiktig bedömning av den politiska samhörigheten mellan frikyrkliga och liberaler skulle motivera det omdömet, att värdegemenskapen ifråga om samvetsfriheten är en förutsättning, men de skilda motiven och de motstridiga tillämpningarna av denna och andra idékomponenter gör den inte tillräcklig som förklaring. Starka rättighetskrav av ekonomisk och social karaktär, markerade såväl mot privilegiesamhället av äldre modell som mot socialistiska samhällsexperiment, gav starkare konkretion åt gemensamheten. Säkerligen har den personliga faktorn i förening med pressens roll sedan räddat sammanhållningen, då den idémässigt inte var nog starkt grundad, en omständighet, som borde närmare utforskas.

Erik Hj. Linder har i en liten skrift *Kristligt och liberalt svenskt kulturliv* närmare begrundat den samverkan mellan frisinne och liberalism, för vilken Folkpartiet blivit det organiserade uttrycket. Förutom de historiska och principiella omständigheterna fäster han uppmärksamheten på att politik är en praktisk sak:

Det är en process, under vilken man samverkar med andra för att nå vissa önskvärda praktiska mål. Det kan finnas mål som är önskvärda ur två vitt

38 Westin: *Svensk lutherdom i brytningstider*, sid. 191.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

skilda synpunkter. Det kan ju tänkas reformer, som motiveras på två olika sätt. Och även principer är dock till sist praktiska önskemål; det gäller att förverkliga dem i samhället, i samlevnaden. Och märkvärdigare än så är inte heller begreppet frihet. Den absoluta, totala friheten är otänkbar. Frågan är: vilken frihet är önskvärd i samhället? Svaret blir något skiftande: tanke-, yttrande-, tryckfrihet, näringsfrihet och rörelsefrihet i det geografiska rummet, frihet till laga dom och rannsakan. Två sorters frihet har liberalismen slagits för: man kan kalla den ena individens livsrum, hans rent praktiska rörelsefrihet, den andra hans andliga frihet, hans rätt att slippa få sina åsikter föreskrivna av överheten. Det visade sig att den förra sorten lät sig motivera rent kristligt. Den kristliga kärleken innebar ju saklig omsorg om nästan, det var fråga om att unna nästan hans livsrum och hans trivsel. Det visade sig att den andra friheten under 1800-talet var ett aktuellt och brännande önskemål hos alla religiösa rörelser, som inte restlöst kunde inordnas i statskyrkan, överhetskyrkan, eller dess huvudriktning. Medlemmarna av dessa rörelser hade ett stort reformkrav på hjärtat, och det hette religionsfrihet. Men religionsfrihet var ju liberalismens gamla patenterade programpunkt! Den praktiska alliansen var därmed ett faktum.³⁹

VI

Berndt Gustafsson har i anslutning till en kyrksamhetsundersökning visat, att folkpartiet är överrepresenterat med 22 procent bland frikyrkobesökare mot 15 procent för övriga.⁴⁰ Bland de regelbundna kyrkobesökarna är enligt undersökningen hela 32 procent folkpartisympatisörer. Samtidigt är dock socialdemokratin väl företrädd inom frikyrkokomplexet och av en särskild ungdomsundersökning framgår, att sympatisörer med socialdemokratin framför allt är att finna inom Svenska Missionsförbundets Ungdom, Frälsningsarméns och baptismens ungdomsgrupper. Den slagsida mot det politiska frisinnat och liberalismen, som likväl kan konstateras, gäller mera åldrarna under 55 år och mindre de äldre åldersgrupperna, där

39 Erik Hj. Linder: *Kristet och liberalt i svenskt kulturliv*, sid. 5.

40 Berndt Gustafsson: *Kristen i 50-talets Sverige*, sid. 78 f.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

högern har starkare inflytande. I dessa äldre grupper är också socialdemokratisk underrepresentation starkare. Bland de yngre är i stället högern underrepresenterad, folkpartiet starkt överrepresenterat och socialdemokratin ganska normalt företrädd.

Följande tabell, återgiven efter Gustafsson, gäller fördelningen bland kyrkobesökare i frikyrkolokaler:

<i>Sympatiserar med</i>	<i>frikyrkofolk</i>	<i>övriga</i>
	%	%
Högern	15	12
Folkpartiet	22	15
Centern	10	6
Socialdemokraterna	31	39
Kommunisterna	0,3	1,5
Vet ej	21	27
	100	100
	N=338	N=2190

Det måste naturligtvis anmärkas, att »besökare» inte betyder detsamma som medlemmar i frikyrkoförsamlingarna. Vidare har det betydelse att samfunden sinsemellan är olika. Av allt att döma är tendensen till liberal orientering starkast hos Svenska Missionsförbundet, som samtidigt haft den största andelen riksdagsmän (Enligt Lydia Svärd för perioden 1867–1911 50 riksdagsmän mot 31 tillhörande Ev. Fosterlandsstiftelsen och 16 tillhörande Baptistsamfundet.)

Hilding Johansson har för tiden 1921–1949, perioden efter »det demokratiska genombrottet», gjort en beräkning över de frikyrkliga riksdagsmännens partitillhörighet och fått följande procentfördelning:⁴¹

41 Hilding Johansson: *Folkrörelserna och det demokratiska statskicket i Sverige*, sid. 166.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

	1921	1922	1925	1929	1933	1937	1941	1945	1949
Högern	27,5	25,0	20,0	21,2	16,7	20,0	5,3	8,3	2,8
Bondeförbundet	10,0	13,9	13,3	12,1	8,3	5,0	10,5	8,3	8,3
Liberaler	60,0	58,3							
Frisinnade			63,3	66,7	70,8	65,0	73,7	70,8	72,2
Socialdemokrater	2,5	2,8	3,3		4,2	10,0	10,5	12,5	16,7

Under hela denna tid har alltså de frikyrkligas huvudinriktning varit liberal och frisinnad med genomgående vikande intresse för högern och lika genomgående ökat intresse för socialdemokraterna. Johansson anser med skäl att högerns minskade andel beror på att färre riksdagsmän, tillhörande Ev. Fosterlandsstiftelsen, under senare år förekommit samt att en generationsväxling efter Waldenströms epok medfört radikalare inriktning hos de frikyrkliga.⁴²

Stig Rikner har i en otryckt uppsats »Politiska sympatier hos medlemmar i Svenska Missionsförbundet»⁴³ fördjupat analysen genom att närmar sig granska tendensen i det frikyrkliga samfund, som haft de flesta riksdagsmännen. Han fann, att de riksdagsmän tillhörande Svenska Missionsförbundet, som fanns vid vårriksdagen 1956, fördelade sig procentuellt på följande sätt:

Högern	0
Bondeförbundet	11
Folkpartiet	73
Socialdemokraterna	18

Vad medlemmarna beträffar hänvisar Rikner till en enkätundersökning 1952 i Upplands och Stockholms distrikt av trossamfundet — , distrikten motsvarar i stort landsbygds- och storstadstyp. Röstningen vid närmast fö-

42 Johansson, a. a. sid. 143.

43 Uppsatsen »Politiska sympatier hos medlemmar i Svenska Missionsförbundet» finns hos Stig Rikner.

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

regående riksdagsmannaval i jämförelse med områdenas befolkning hade skett på följande sätt:

	Uppland		Stockholm	
	Länet	Sampl.	Staden	Sampl
	%	%	%	%
Högern	13,7	5,0	18,2	4,6
Bondeförbundet	14,8	18,7	0,2	0,6
Folkpartiet	23,0	58,0	36,3	80,7
Socialdemokraterna	46,5	18,3	38,8	14,1
Kommunisterna	2,0	0,0	6,5	0,0

Stark överrepresentation för folkpartiet och någon överrepresentation även för bondeförbundet i Uppland samt något starkare underrepresentation för högern i Stockholm än i Uppland och omvänt för socialdemokraterna är några fynd i detta sammanhang.

Då Rikner korrelerat den politiska anslutningen med ålder, kön, socialgrupp och inkomst men funnit, att folkpartiövervikten inte upphör i någon grupp, kan ingen sådan faktor förklara saken.

Vissa tecken tyder på att en gruppnorm, föreskrivande ett visst partipolitiskt beteende, skulle föreligga inom Svenska Missionsförbundet. Självfallet kan det inte vara fråga om en officiellt fastslagen norm, utan snarast det slags tryck mot konformitet, som en sluten gruppbildning utövar genom auktoritativa personligheter och inflytelserika skrifter. Förefintligheten av en på detta sätt uppfattad icke officiell gruppnorm styrks av det förhållandet, att tendensen hos ungdom med frikyrkligt-folkpartistiska föräldrar att rösta som föräldrarna är starkare än hos andra jämförligare grupper. Mot antagandet talar emellertid, att det också föreligger en tendens till övergång från folkpartiet till andra partier. Samtliga andra partier får proportionellt fler anhängare från folkpartistiska missionsförbundarehem än de får från sådana hem med en annan politisk inställning än sin egen.

I dagens situation har gamla motsättningar mellan en kulturradikal liberalism och ett religiöst präglat frisinne åter stärkts. Abortfrågan och kris-

FRIKYRKORÖRELSE OCH LIBERAL IDEOLOGI

tendomsundervisningen är typiska exempel. En svårförklarlig men ganska betydande glidning i opinionen inom Stockholms liberala väljargrupper mot frisinnet, avläsbart genom skilda listor vid kommunalval, ställer intressanta frågor om vilken form av liberalism, som skall dominera i morgondagens samhälle. Skulle någon gång ett regeringsskifte bli aktuellt med regeringsansvar för en liberal eller centerregering kommer den inre spänningen hos svensk liberalism att få mer drastiska uttryck än då oppositionsställningen tvingar till endräkt.

Liberala reformrörelser i amerikansk politik

En översikt

Jörgen Weibull

Den progressiva rörelsen är i Förenta staterna en sammanfattande benämning på de politiska, ekonomiska och sociala reformsträvanden, som under 1900-talets båda första decennier i hög grad satte sin prägel på amerikansk politik. Rörelsen kan sägas utgöra en motsvarighet till de liberala reformrörelser, som samtidigt gjorde sig gällande i flera av Europas länder. Den progressiva rörelsen i USA framträdde emellertid inte — i motsats till vad som var fallet i de flesta europeiska länder — som ett fast organiserat politiskt parti, även om de progressiva vid några tillfällen som t. ex. vid valen 1912 och 1914 uppställde egna kandidater. Den progressiva rörelsen i USA gjorde sig gällande både inom det demokratiska och det republikanska partiet — liksom också vid några tillfällen utanför de båda stora partiernas ram. Rörelsen riktade sig framför allt mot politisk korrupktion, monopol och trustvälde; kampen gällde en effektivt arbetande demokrati, offentlig kontroll, fri konkurrens på lika villkor för alla samt viss personlig trygghet genom sociala reformer. Den progressiva rörelsen i USA var en liberal reformrörelse inte utan socialliberala inslag — i svensk politik har den en samtida motsvarighet i liberala samlingspartiet under Karl Staaffs ledning.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

Flera problem knyter sig till den progressiva rörelsens historia i Förenta staterna: ett är frågan om dess uppkomst och det samband, som föreligger mellan den progressiva rörelsen och de reformrörelser, som tidigare gjort sig gällande i amerikansk politik; ett annat de dramatiska händelser, som ledde till dess nederlag vid nomineringen av det republikanska partiets presidentkandidat 1912; ett tredje problem, som på senare tid blivit föremål för intensiv diskussion i amerikansk historieforskning, är den roll denna progressiva rörelse spelat som en föregångare till New Deal på 1930-talet och till den liberala falang inom det demokratiska partiet, som framträtt framför allt under John F. Kennedys regim.

1.

Genom segern i inbördeskriget hade nordstaterna och då isynnerhet industristaterna i nordost fått en dominerande ställning inom unionen. Politiskt var det republikanska partiet under decennierna närmast efter inbördeskrigets slut nästan allenarådande i nordstaterna: »Vote the way you shot» och »the party that saved the nation must rule it» löd deras slagord. »Hell is peopled by two kinds of folks, those who don't read the Bible and those who vote Democratic», hette det i Kansas.¹

Ekonomiskt kännetecknades perioden 1865–1900 av snabb expansion, stigande penningvärde och fallande jordbrukspriser: som exempel på detta senare kan nämnas, att priset på vete föll från \$ 1:52 per bushel år 1866 till i medeltal \$ 1:– under 1870-talet och 49 cent 1894; majs från 57 cent 1867 till 21 cent 1896 — på sina håll fick bönderna ej mer än 7–8 cent per bushel majs och fann det därför mera ekonomiskt att använda den som bränsle; samt bomull från 16 cent per pund omkring år 1870 till 5–8 cent på 1890-talet.² Den ekonomiska kris, som blev följden av prisfallet, gav upphov till

1 *Nye*, *Midwestern Progressive Politics*, s. 44.

2 *Fred A. Shannon*, *The Farmers Last Frontier. Agriculture 1860–1897*, s. 114, 166 f., 415, 417. Tryckt i »*The Economic History of the United States, Vol. V*. New York 1945. Se även *Arthur S. Link*, *American Epoch. A History of the United States since the 1890's*. New York 1960, s. 7. De ovan angivna siffrorna, som är hämtade ur

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

nya politiska organisationer.

»The Granger Movement», d. v. s. »bonderörelsen», växte fram under 1860-talets sista år, från början som opolitiska bondesammanslutningar tillkomna främst i syfte att befrämja ökad folkupplysning och bättre arbetsmetoder inom jordbruket; vid sidan därav avsåg organisationen, the Grange, också att tillvarata böndernas ekonomiska intressen, bl. a. genom kooperativa företag. The Granger Movement spred sig snabbt och vann 1870–75 stor anslutning speciellt i jordbruksstaterna i väster. Framför allt vände rörelsen här udden mot storföretagen, i synnerhet järnvägsbolagen. Dessa senare intog i hela mellersta och fjärran västern en maktställning, som de i många fall hänsynslöst utnyttjade på böndernas bekostnad. Priset på vete var sålunda under 1870-talet omkring \$1:– per bushel på produktionsorten i Kansas, Iowa, Minnesota och Wisconsin; frakten till närmaste hamn vid Mississippi eller de stora sjöarna kostade lika mycket och därifrån till New York ytterligare omkring 50 cent. Av de \$2:50 per bushel vetet betingade i New York, tillföll således \$ 1:50 eller 60 % mellanhänder, främst järnvägsbolagen i form av fraktavgifter m. m.³ Varje försök från böndernas sida att undvika de av järnvägarna kontrollerade sädesbolagen och sälja sina produkter direkt strandade på att järnvägsbolagen kontrollerade alla transportmöjligheter.

Ekonomiskt sett var bönderna med sin i västerns jordbruksstater ensidigt inriktade produktion beroende av järnvägarna både för avsättning av sina egna produkter och för sin försörjning med andra varor, framför allt de för jordbrukets drift erforderliga maskinerna m. m.; dessa farmare saknade möjlighet att på det ekonomiska området med framgång upptaga kampen mot de mäktiga järnvägsbolagen. Striden kom därför redan från

Shannons tabeller, avser priserna den 1 december resp. år. Som Shannon själv framhållit (a. a., s. 291 f.) sålde de flesta bönder sin säd redan i juni och juli, och erhöll då ännu mindre betalt än ovan anförda siffror ger vid handen. Se även *John D. Hicks, The Populist Revolt. A History of the Farmers' Alliance and the People's Party.* Minneapolis 1931, s. 56, samt *Shannon*, a. a., s. 166 f., 191.

3 *Nye*, a. a., s. 33. Se även sammanställning av fraktsatser i *Shannon*, a. a., s. 296–97, samt *Hicks, The Populist Revolt*, s. 60 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

början att föras främst på det politiska planet.⁴

Under 1870-talets förra del nådde the Granger Movement sin höjdpunkt. I flera stater framstod den som ett allvarligt hot mot den bestående ordningen, i några vann den omkring år 1870 t. o. m. en majoritet och kunde för en kortare tid spela en framträdande roll politiskt. I Illinois lyckades sålunda the Grangers 1869–75 genomdriva en reglering av fraktsatserna och inrättande av en järnvägsstyrelse, som ägde att utöva en viss kontroll över järnvägsbolagen. Även i Minnesota, Wisconsin och Iowa genomdrevs vissa lagar, som syftade till en begränsning av fraktkostnaderna. I många fall förklarades dock dessa lagar vara grundlagsstridiga och underkändes av respektive staters domstolar, i andra ändrades de inom kort, så att järnvägsbolagen åter fick fria händer.⁵

The Grangers kamp mot storbolagen och monopolen gällde inte endast böndernas avsättning av egna produkter; den gällde också deras inköp, främst av arbetsredskap och maskiner, som med jordbrukets snabba utveckling och mekanisering, blivit av allt större betydelse. Även på denna punkt riktade the Grangers sig mot »mellanhänderna», som genom överenskommelser upphävde inbördes konkurrens och därefter hänsynslöst utnyttjade sitt monopol: en i Chicago tillverkad skördemaskin betingade sålunda ett högre pris i Kansas än i Europa. The Grangers sökte genom kooperativa företag bryta storbolagens makt. Patenttvister, leveransvägran från de privata bolagens sida och svårigheter att uppdriva erforderligt rörelsekapital stäckte emellertid i de flesta fall snabbt dessa försök att bryta storbolagens makt. Ekonomiska misslyckanden, bristande inbördes lojalitet och trycket av en väldig immigration reducerade snabbt the Grangers betydelse. Redan vid 1870-talets mitt hade the Granger Movement politiskt spelat ut sin roll.⁶

4 *Nye*, a. a., s. 30 ff.; *Solon J. Buck*, *The Agrarian Crusade. A Chronicle of the Farmer in Politics*. Tryckt i the *Chronicles of American Series*, vol. 21 part 2, New Haven 1920, s. 22 f. 43 ff.

5 *Buck*, a. a., s. 47 ff.; *Nye*, a. a., s. 47 ff.

6 *Buck*, a. a., s. 60 ff; *Nye*, a. a., s. 50 ff; *Shannon*, a. a., s. 329 ff; se även *John D. Hicks*, *Granger Movement*, i »*Dictionary of American History*», 2:nd ed. vol. II s. 410 f.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

Järnvägarnas maktställning och storbolagens monopol utgjorde emellertid inte det enda objektet för den växande oppositionen bland farmarna i väster under perioden 1865–1900. Den federala regeringens penningpolitik var en annan punkt, som blev föremål för bitter kritik. Bakgrunden var följande. Under inbördeskriget hade den federala regeringen emitterat stora mängder papperspengar, »greenbacks» utan annan täckning än regeringens garanti. Följden hade blivit inflation med starkt sjunkande penningvärde. Ännu några år efter inbördeskrigets slut vidmakthölls denna inflation dels av den utelöpande penningsmassan, dels också av den på grund av de österrikiska och fransktyska krigen i Europa stigande internationella prisnivån.

För att köpa jord och skaffa erforderlig utrustning var de farmare, som slog sig ned på och uppodlade prärien i väster, tvungna att låna pengar mot inteckningar i sina gårdar. Kapitalet kom till alldeles övervägande delen från finansmän bosatta i öststaterna.

Genom beslut av kongressen 1875 reducerades under 1870-talet pappersvalutan och återinfördes år 1879 guldmyntfoten som enda norm för utmyntningen. Följden blev deflation, sjunkande priser och snabbt stigande penningvärde. För bönderna i väster betydde detta, att de pengar, som de lånat i pappersvaluta under 1860- och 1870-talen, nu måste förräntas och amorteras i guldvaluta till ett vida högre värde än de ägt då lånet utbetalades. För långivarna åter innebar detta givetvis en motsvarande vinst. Kravet på »billiga» pengar, på ett återinförande av pappersvalutan, höjdes med växande styrka i väster. Rörelsen, som efter pappersdollarna fick namnet »the Greenback Movement» eller kortare »the Greenbackers» blev under 1870-talets senare del och under 1880-talet en direkt fortsättning av the Granger Movement.⁷

Parallellt med the Greenbackers organiserade bönderna sig under 1880-talet i lokala föreningar, »farmers alliances». Avsikten var att med gemen-

⁷ *Buck*, a. a., s. 77 ff; *Nye*, a. a., s. 53 ff; *Hicks*, *The Populist Revolt* s. 87 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

samma ansträngningar föra kampen vidare mot järnvägsbolagens prispolitik och storbolagens monopol. På flera håll organiserades genom dessa farmers alliances kooperativa inköps- och försäljningsföretag — ibland inte utan framgång. I jordbruksområdena i västra och södra delarna av USA vann »The Farmers Alliance» stor anslutning. Under 1880-talet sammanlöt sig dessa lokala farmers alliances i tre stora organisationer: »the Northwestern Alliance», »the Southern Alliance» och »the Colored Alliance».⁸

The Farmers Alliance hade i motsats till the Granger Movement redan från början en klart politisk målsättning; inom kort blev den också en maktfaktor av stor betydelse i mellersta västern och i sydstaterna.

I mellersta västerns jordbruksområde beslöt the Farmers Alliance inför kongressvalet 1890 att gå fram med egna kandidater. I dessa stater kom valet 1890 därför att stå mellan tre huvudpartier. I flera av dem blev valet en stor framgång för det nya partiet: i Nebraska vann the Farmers Alliance en säker majoritet i den lagstiftande församlingens båda hus, i Kansas i dess assembly samt i South Dakota och Minnesota kom den att utgöra tungan på vågen mellan de båda äldre partierna. I flera andra stater vann det nya partiet vackra framgångar på det lokala planet. Tanken på att vid nästa val, presidentvalet 1892, bilda ett eget parti även på det nationella planet blev därmed brännande aktuell.⁹

I Sydstaterna utvecklade sig situationen emellertid delvis annorlunda. För att inte splittra de vitas röster på två olika partier, beslöt the Southern Alliance istället att arbeta inom det demokratiska partiets ram och söka erövra detta inifrån. Även här resulterade valet i betydande framgångar för the Farmers Alliance: i tre stater — South Carolina, Georgia och Tennessee — lyckades dess kandidater slå ut sina konservativa motkandidater

8 Om uppkomsten och utvecklingen av »the Farmers Alliances» se *Hicks*, *The Populist Revolt*, s. 96 ff; *Buck*, a. a., s. 111 ff; *Shannon*, a. a., s. 311 ff; *Nye*, a. a., s. 56 ff. Om »the Farmers Alliances» kooperativa affärsverksamhet se främst *Hicks*, a. a., s. 133 ff.

9 *Hicks*, *The Populist Revolt*, s. 153 ff, 179 ff, 185.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

inom det demokratiska partiet och vann i dem alla guvernörsposten vid valet i november; i Texas segrade i guvernörsvalet likaledes den kandidat, som the Farmers Alliance givit sitt stöd, även om denne i detta fall dock inte direkt utgått från the Farmers Alliance egna led; i åtta stater slutligen vann de ett bestämmande inflytande över den lagstiftande församlingen, allt via sitt inflytande inom det demokratiska partiet.¹⁰

Inför valet 1892 ställde sig nu frågan om the Farmers Alliance skulle bilda ett eget, tredje parti eller söka vinna makten inom det demokratiska partiet. Frågan avgjordes genom att the Northwestern Alliance tidigt år 1892 tog initiativet till ett partikonvent avsett att nominera the Farmers Alliance's egen presidentkandidat. Grunden lades därmed till ett nytt politiskt parti. Sin slutliga organisatoriska utformning fick detta parti — »the People's Party» eller som det oftast kallats »the Populist Party» — vid ett partikonvent i Omaha i juli 1892.

Populistpartiets program av 1892 sammanfattar i sig själva huvudpunkterna av de reformkrav, som under de närmast föregående åren rests från bönder och arbetare främst i mellersta västern och i sydstaterna. Först på listan stod fri utmyntning av silver, en punkt som svarade mot the Greenbackers krav på »billiga» pengar; en silvermyntfot skulle genom stor tillgång på silver från de rika fyndigheterna i Klippiga bergen utan tvivel ha samma inflatoriska effekt som papperspengarna under inbördeskriget. Vidare krävde the Populist Party federala lån på billiga villkor till bönderna, lagstiftning avsedd att förhindra jordförvärv av icke-jordbrukare, federal progressiv inkomstskatt, avskaffande av privata banker och inrättande av en federal postsparbank, överförande av järnvägar, telegraf och telefon i allmän ägo, begränsning av immigrationen, åttatimmars arbetsdag för industriarbetare samt förbud för arbetsgivare att använda privat polis mot strejkande; slutligen innehöll programmet också en rad förslag avsedda att sanera och stärka den direkta demokratien både på det statliga och det nationella planet, bl. a. genom skydd för valhemligheten, referendum och direkta val av medlemmarna av senaten i Washington.¹¹ Programmet pekar,

10 Hicks, a. a., s. 153, 170 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

som ofta framhållits i amerikansk historieskrivning, fram mot de reformkrav som framfördes och mycket av det som genomfördes av den progressiva rörelsen under 1900-talets första decennier.¹²

Vid presidentvalet 1892 vann populistpartiet — trots sitt radikala program — inte den framgång man på sina håll hoppats och väntat. Även om partiets presidentkandidat, James B. Weaver från Iowa, fick sammanlagt över 1 miljon röster, blev han aldrig någon allvarlig konkurrent till valets båda huvudkandidater, republikanen Benjamin Harrison och demokraten Grover Cleveland, av vilka den senare utgick som segrare. På det nationella planet kunde det nybildade populistpartiet inte hävda sig mot de båda gamla partierna.¹³ På det lokala planet i några av staterna i mellersta västern vann populisterna däremot betydande framgångar vid valet 1892; i Kansas och Nebraska samt i någon mån också i North Dakota, Minnesota och Colorado spelade populisterna en viktig roll på det statliga och kommunala planet under 1890-talet.¹⁴

År 1893, kort efter tillkomsten av the Populist Party, drabbades näringslivet i USA av en svår kris. Följden blev arbetslöshet, strejker och strejkoroligheter, som kulminerade i järnvägsarbetarnas strejk i Chicago 1894. Den federala regeringen under Cleverlands ledning bekämpade krisen på vedertaget sätt: genom sparsamhet, federala trupper mot de strejkande och en stram penningpolitik, som bidrog att ytterligare höja dollarns värde. Priserna bl. a. på jordbruksprodukter föll till den lägsta hittills noterade nivån. Krisen och de åtgärder, med vilka den bekämpades, gav tyngd åt populistpartiets reformkrav.

Under intryck av den ekonomiska krisen vann framför allt kravet på en

11 Om the Populist party, dess tillkomst och program se *John D. Hicks*, *The Populist Revolt*, s. 205 ff; *Nye*, a. a., s. 70 ff; *Link*, *American Epoch*, s. 10 f; *Eric F. Goldman*, *Rendezvous with Destiny. A History of Modern American Reform*. Vintage ed., 1961, s. 36 ff.

12 Se *Hicks*, a. a., s. 404 ff., 421; *Nye*, a. a., s. 124 f., 197; *Link*, a. a., s. 11. Jfr *Goldman*, a. a., s. 60 ff.

13 *Hicks*, a. a., s. 267.

14 *Hicks*, a. a., s. 274.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

annan penningpolitik, d. v. s. fri utmyntning av silver jämsides med guld, anslutning långt utanför populistpartiets egna led. Vid det demokratiska partikonventet i Chicago inför presidentvalet 1896 framträdde så den unge advokaten William Jennings Bryan, en av populistpartiets ledande män. I ett lysande tal utvecklade han inför partikonventet de aktuella reformkraven »in defense of a cause as holy as the cause of liberty — the cause of humanity». Bryan slutade sitt tal med en flammande appell mot guld som enda norm för penningvärdet: »You shall not press down upon the brow of labor this crown of thorns, you shall not crucify mankind upon a cross of gold», löd hans ofta citerade slutord.¹⁵

Bryan nominerades med stor majoritet till det demokratiska partiets presidentkandidat. För populistpartiet återstod i detta läge endast att sluta upp bakom det demokratiska partiets kandidat. Populistpartiets korta saga som tredje parti var därmed slut. Själva huvudpunkten i dess program — kravet på silvermyntning — övertogs av det demokratiska partiet. Vid själva presidentvalet 1896 besegrades dock Bryan av republikanen William McKinley, guldets, storfinansens och öststaternas kandidat.

Goda skördeår, snabbt förbättrade konjunkturer och stigande priser samt den i samband med kriget mot Spanien 1898 uppflammade nationalismen förändrade under 1890-talets sista år det politiska läget i USA. Genom nya guldfyndigheter ökades samtidigt världsproduktionen av guld; detta medförde ett över hela världen sjunkande penningvärde, som gjorde kravet på silverutmyntning inaktuellt. Grundvalarna för populistpartiets snabba tillväxt och stora anslutning hade därmed ryckts undan. Partiet reducerades och försvann lika snabbt som det några år tidigare hade uppstått.

De reformkrav, som framförts av populistpartiet och sammanfattats i dess program 1892, levde emellertid kvar. De övertogs nu av den s. k. progressiva rörelsen. Rörelsen gjorde sig gällande inom båda de två stora politiska partierna: den framträdde i vissa stater såsom t. ex. i Minnesota och New

15 Buck, a. a., s. 180 f.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

Jersey under demokratisk partibeteckning, i andra under republikansk. Sin utan jämförelse största politiska betydelse under perioden 1900–1914 fick rörelsen dock inom det republikanska partiet. I en rad av mellersta västerns stater såsom Wisconsin, Iowa, Nebraska och Kansas vann den progressiva rörelsen överhanden inom det republikanska partiet; detta blev i dessa stater förespråkare för kraven på konstitutionella, ekonomiska och sociala reformer. Rörelsen kom att under perioden 1900–1912 spela en snabbt växande roll inom det republikanska partiet även på det nationella planet. Det republikanska partiet i USA syntes under 1900-talets första decennier vara på väg att bli den främsta representanten för nya radikala idéer, att förvandlas till ett vänsterparti.

Omslaget — den progressiva rörelsens utbrytning ur partiet 1912 och dess nederlag 1914 — kom emellertid snabbt och dramatiskt. Det republikanska partikonventet 1912, som samlats i Chicago för att utse partiets presidentkandidat, blev själva vändpunkten. En ögonblicksbild från förhandlingarna ger en god inblick i amerikansk politik, där tillfälligheternas spel ibland kan bli av avgörande betydelse inte bara för det egna landets utan — som i detta fall genom den betydelse det fick för valet av Woodrow Wilson till president — även för världens öden.

2.

När det republikanska partiets nationalkonvent samlades i Coliseum i Chicago den 18 juni 1912, stod striden om nomineringen till republikansk presidentkandidat mellan Förenta staternas president, William Howard Taft, hans företrädare Theodore Roosevelt samt den progressiva gruppens ledare, senator Robert Marion La Follette från Wisconsin. Striden dem emellan hade länge stått hård. Utgången var ännu oviss. Men avgörandet föll snabbt och dramatiskt.

Men först en kort presentation av de tre huvudkandidaterna.

Presidenten, William Howard Taft, hade fyra år tidigare, 1908, framförts

LIBERALA REFORMRÖRELSE I AMERIKANSK POLITIK

som presidentkandidat av sin företrädare Theodore Roosevelt. Med hård hand och utnyttjande alla de medel till påtryckningar, som ligger i presidentens hand, hade Roosevelt genomdrivit nomineringen av Taft som det republikanska partiets kandidat. Taft, tidigare secretary of war i Roosevelts kabinett, betraktades allmänt som Roosevelts handgångne man, framförd av denne för att fullfölja hans politik.¹⁶ Som president framstod emellertid Taft snart som representant för en delvis annan politik än den, som präglade Roosevelts administration. Tafts försiktiga och i grunden konservativa läggning gjorde det naturligt för honom att söka sin politiska anknytning hos det republikanska partiets konservativa element, det av New Englands industrimän och Wall Streets finansmän dominerade s. k. »gamla gardet». Den snabbt växande progressiva flygeln inom partiet, som givit Taft sitt stöd vid valet 1908, kände sig bedragen. Taft betraktades som avfälling, som en man som svikit de utfästelser han givit under valkampanjen. Inför kongressvalen 1910 blev brytningen inom det republikanska partiet uppenbar. Taft bekämpade öppet nomineringen av de progressiva kandidater inom partiet, som i senat och representanthus motsatt sig hans politik. Kampanjen förde till nederlag, inte för de progressiva, men väl för Taft själv. Trots presidentens ingripande och utan stöd av partiorganisationen segrade de progressiva kandidaterna över sina konservativa motkandidater vid nomineringen i hela mellersta och fjärran västern. Vid det slutliga valet i november lyckades dessa progressiva republikanska kandidater nästan utan undantag säkra seger och återval. Bland Tafts egna anhängare i de östliga staterna blev manfallet däremot stort.¹⁷

Valet 1910 blev på grund av motsättningarna inom det republikanska

16 Angående Taft och hans förhållande till Roosevelt, se *Henry F. Pringle, The Life and Times of William Howard Taft. A Biography.* New York 1939; *dens., Theodore Roosevelt. A Biography* (1931). Här citerad efter Harvest Books ed., 1956, se s. 351 ff.; *George E. Mowry, Theodore Roosevelt and the Progressive Movement.* Madison 1946, s. 36 ff.

17 Om Taft och hans politik se *Henry F. Pringle, The Life and Times of William Howard Taft.* Vol. 1–2, New York 1939, *George E. Mowry, The Era of Theodore Roosevelt. 1900–1912,* London 1958, s. 226 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

partiet en seger för demokraterna. Det demokratiska partiet vann en klar majoritet i representanthuset. Det republikanska partiets nederlag hade emellertid inte drabbat dess progressiva falang i samma utsträckning som partiet i övrigt. Den progressiva rörelsens ställning inom det republikanska partiet stärktes därmed. Därtill kom att de progressiva republikanerna efter valet 1910 intog något av en nyckelposition i kongressen. Trots ett ringa antal utgjorde de nu tungan på vågen i senaten — och därmed också i kongressen som helhet. Den progressiva gruppen i senaten tvekade inte att utnyttja läget. I avgörande frågor röstade de med demokraterna och tillfogade Taft svidande nederlag. Det republikanska partiet stod splittrat inför presidentvalet 1912.¹⁸

Robert Marion La Follette hade ända sedan han i januari 1906 tog säte i senaten framstått som ledare för den progressiva falangen inom det republikanska partiet. La Follette hade tidigare som ledare för den progressiva rörelsen i sin hemstat, Wisconsin, fört denna till seger. Som guvernör hade La Follette 1901–1905 fullföljt kampen mot korruption och trustvälde i Wisconsin. Wisconsin framstod efter den progressiva segern som en förebild i fråga om demokratisk ordning, ekonomiskt välstånd och sociala reformer.¹⁹ Då La Follette vid årsskiftet 1905/06 valde att lämna posten som guvernör i Wisconsin för att som senator bege sig till Washington, förde han kampen för de progressiva idéerna vidare från det statliga till det nationella planet.²⁰

Redan inför presidentvalet 1908 framfördes La Follette som kandidat,

18 Om den progressiva rörelsen inom det republikanska partiet under Taft's administration se *George E. Mowry*, *Theodore Roosevelt and the Progressive Movement*. Madison 1946, passim; *Russet B. Nye*, *Midwestern Progressive Politics. A Historical Study of Its Origins and Development 1870–1950*. East Lansing, Mich., 1951, s. 260 ff.; *Arthur S. Link*, *American Epoch. A History of the United States since the 1890's*. New York 1960, s. 101 ff.; *dens.*, *Woodrow Wilson and the Progressive Era 1910-1917*, London 1954.

19 Se *Frederic C. Howe*, *Wisconsin. An Experiment in Democracy*. New York 1912; *Charles McCarthy*, *The Wisconsin Idea*. New York 1912.

20 Se bl. a. *Joseph Lincoln Steffens*, *Autobiography of Lincoln Steffens*. New York 1931, s. 454 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

ännu dock närmast som s. k. »favorite son» av den egna statens delegation. Från denna tidpunkt arbetade La Follette systematiskt för nominering och val 1912. De progressiva framgångarna vid kongressvalen 1910 förde fram hans namn i främsta linjen inom det republikanska partiet. Inom kongressen organiserades den progressiva gruppen i det republikanska partiet under La Follettes kraftfulla ledning. I januari 1911 bildades efter långa och noggranna förberedelser »The National Progressive Republican League». Den 17 juni 1911, ett helt år före partikonventet skulle samlas för att nominera kandidater, kungjorde La Follette sin kandidatur. Han organiserade kort därefter sitt högkvarter för kampanjen i Washington, klubbar »La Follette for President» bildades runt om i landet och redan under sommaren och hösten 1911 gav sig La Follette själv ut på vidsträckt talarturneer. Den progressiva rörelsen befann sig i snabb frammarsch, i synnerhet i landets norra och västra delar. La Follettes kandidatur, som från början tett sig skäligen utsiktslös, framstod omkring årsskiftet 1911/12 som ett allvarligt hot mot Tafts planer på omval.²¹

Theodore Roosevelt hade 1908 trots starka påtryckningar vägrat kandidera. Ett skäl härtill var det löfte han efter valet 1904 offentligen givit: »under no circumstances», hade han uttryckligen sagt, »will I be a candidate for or accept another nomination.»²²

Tafts alltmer högerorienterade politik och den brytning med flera av de mera progressivt orienterade politikerna inom det republikanska partiet, som detta medförde, gav emellertid 1910 och 1911 förnyad aktualitet åt tanken på Theodore Roosevelt som republikanska partiets presidentkandi-

21 Om La Follettes tidigare karriär och hans kampanj för kandidatur 1911/12 se »La Follette's Magazine», 1910-1912; *Robert M. La Follette, La Follette's Autobiography; A Personal Narrative of Political Experiences*. Madison 1913; *Belle Case La Follette and Fola La Follette*, Robert M. La Follette June 14, 1855–June 18, 1925. New York 1953, vol. 1; *Robert S. Maxwell, La Follette and the Rise of the Progressives in Wisconsin*. Madison 1956. Se även William Allen White till Charles Van Hise, 24/5 1912, tryckt i *Selected letters of William Allen White 1899–1943*. Ed. Walter Johnson, New York 1946, s. 133 ff.

22 The New York Times, 10/11 1904.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

dat 1912. Trots att Roosevelt redan 1910 tog avstånd från Tafts politik och under 1911 bestämt kritiserade den, tvekade han i det längsta att framträda som kandidat inför nomineringen 1912. Först sedan den progressiva rörelsens styrka under hösten 1911 blivit uppenbar, samtidigt som La Follettes förmåga att samla partiet bakom sin kandidatur måste starkt ifrågasättas, lät Roosevelt sig övertalas. I februari 1912 framträdde han öppet som den progressiva rörelsens kandidat, i motsats till La Follette med stark förankring även bland New Englands inflytelserika industrimän och bland företrädarna för Wall Street. Trots att La Follette vägrade ge vika och i allt hätskare ordalag vände sig mot Roosevelt, slöt de progressiva i större delen av landet upp bakom Roosevelt som den ende progressiva kandidaten inom det republikanska partiet med verkliga utsikter att vinna nominering och presidentval.²³

Striden vid valen av delegater till det republikanska partiets konvent 1912 hade på många håll varit hätsk och bitter. Ännu när partikonventet klockan 12 den 18 juni öppnades var det omöjligt att förutsäga utgången.²⁴

Taft behärskade som president partiorganisationen. Han hade vid valen av delegater hänsynslöst utnyttjat sin makt. I sydstaterna existerade på många håll vid denna tidpunkt det republikanska partiet endast på pappret. Vid en rad rent interna partimöten hade Tafts trogna partifunktionärer där utsett delegaterna till konventet i Chicago. I norr och väster var läget däremot ett annat. I många av dessa stater utsågs delegater genom formliga primärval. Resultatet i dessa stater blev en överväldigande seger för Roosevelt. I 13 stater, som utsåg sina delegater genom allmänna val bland det republikanska partiets medlemmar eller sympatisörer, vann Roosevelt 278 av 352 delegater; Taft erhöll endast 48 och La Follette 36 av

23 Om Roosevelts politik och hans förhållande till den progressiva rörelsen se *George E. Mowry*, *Theodore Roosevelt and the Progressive Movement*.

24 Se *New York Times*, *Chicago Daily Tribune*, *Milwaukee Journal* och *Milwaukee Sentinel* dagarna närmast före konventets öppnande, i synnerhet den 17 och 18 juni 1912.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

dessa delegater. Av själva rösterna hade Roosevelt fått över $\frac{1}{2}$ miljon mera än Taft.²⁵ Majoriteten av det republikanska partiet och dess väljare stod utan tvivel bakom Roosevelt. Detta innebar dock ingalunda, att hans nominering till partiets presidentkandidat var säkerställd. Partikonventet i Chicago hade i detta avseende beslutanderätten — icke en majoritet av partimedlemmarna.

I konventet vägde antalet röster till synes jämt mellan Taft och Roosevelt. I flera fall rådde dock strid om vem som rätteligen ägde säte och stämma vid konventet. Från ett antal stater kom två olika delegationer till Chicago, båda med anspråk på att vara lagligen utsedda och rättsligen representera det republikanska partiet i hemorten. Striden rörde 254 delegater. Republikanska partiets nationalkommitté, där Taft behärskade majoriteten, tillerkände honom 235 av dessa delegater, medan Roosevelt endast vann i 19 fall. I 72 av de fall, där rösträtten tillerkänts Tafts anhängare, anklagade Roosevelt kommittén för uppenbar partiskhet och rent bedrägeri. Frågan fördes vidare till partikonventet självt. Innan denna fråga tilläts komma före, hade konventet emellertid först att utse tillfällig ordförande, under vars ledning det sedan skulle besluta om konventets organisation. I ordförandens hand låg makten att bl. a. besluta om förfaringssättet vid omröstningarna. Valet av tillfällig ordförande kom därigenom i själva verket att bli avgörande för konventets resultat, för nomineringen av det republikanska partiets presidentkandidat.

Debatten inför valet av tillfällig ordförande, vid vilken ordföranden i republikanska partiets nationalkommitté, Victor Rosewater, ex officio fungerade som ordförande, inleddes med att nationalkommittén framförde Elihu Root, en av Tafts ledande män, som sin kandidat. Henry F. Cochems från Wisconsin, en av La Follettes delegater, föreslog omedelbart ledaren för La Follettes delegation från Wisconsin, statens guvernör Francis E. McGovern, som sin kandidat. Roosevelts ledande män slöt genast upp bakom förslaget om McGovern. Avsikten var uppenbar: att skapa en enig front mot Tafts anhängare. Planen såg till att börja med ut att lyckas.

25 Siffrorna enligt *Mowry*, a. a., s. 236.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

Under ovationer uttalade sig en rad progressiva delegater för McGovern. Optimismen steg bland Roosevelts anhängare. Plötsligt kom omslaget — dagens sensation.²⁶ På senator La Follettes vägnar förklarade Walter L. Houser, ledaren av dennes presidentkampanj och hans närmaste man, att de av La Follettes delegater, som föreslagit McGovern, inte varit auktoriserade att göra detta och ej representerade La Follette i detta avseende.²⁷

26 Huvudkällan för förhandlingarna är »Official Report of the Proceeding of the Fifteenth Republican National Convention held in Chicago, Ill., June 18, 19, 20, 21 and 22, 1912» Reported by Hilton W. Blumenberg Official Reporter. Published Under the Supervision of the General Secretary of the Convention. New York 1912. Vid sidan därav se utförligt referat i tidningarna. Ovan har »Chicago Daily Tribune», »Milwaukee Sentinel», »Milwaukee Journal», »New York Times» och »Wisconsin State Journal» utnyttjats.

27 Enligt senare framställningar skall Houser ha avslutat sitt anförande med följande ord: »This nomination is not with Senator La Follette's consent. We make no deals with Roosevelt. We make no trades with Taft. Not even this great honor of our governor, and to an honored member of our delegation can bribe Wisconsin's representations from the middle of the road. Let no man think that Bob La Follette has traded with anyone. We make no trades.» De skarpt utmejslade orden »we make no deals with Roosevelt, we make no trades with Taft» har blivit flitigt citerade och nästan klassiska i amerikansk historieskrivning. En närmare granskning visar dock, att dessa ord varken förekommer i det officiella protokollet eller återfinns i något av de utförliga referat, som av olika korrespondenter i skilda tidningar följande dag gavs av Housers anförande. Det ovan anförda citatet av hans slutord leder sitt ursprung från en korrespondens från konventet i Chicago författad av Herbert Quick, som två dagar senare, den 20 juni 1912, publicerades i Wisconsin State Journal under rubrikerna: »La Follette is in Heroic Porpotions», »Senator's Figure Stands Out at Chicago Convention as Relentless Indomitable Fighter», »Plays without Deals», »Stands on Chairmanship Gives World Flashlight of La Follette Way of Doing His Work». I flera andra tidningar återfinnes emellertid ordagranna citat av slutorden i Housers anförande, alla nära överensstämmande med de i det officiella protokollet. Se Chicago Daily Tribune, 19/6 1912, Milwaukee Sentinel, 19/6 1912, New York Times, 19/6 1912. Herbert Quicks citat i korrespondensen till Wisconsin State Journal den 20 juni, vilken kort därefter publicerades i La Follette's Magazine, 29/6 1912, måste nog hänföras till La Follettes propaganda. Yttrandet, i den form det i amerikansk historieskrivning allmänt citeras, har aldrig fällt. Däremot ger det uttryck för La Follettes ståndpunkt så som denne hade önskat se den formulerad — även om Houser i debattens hetta ej uttryckte sig med sådan skärpa och elegans. Se

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

»Tafts anhängare» skriver New York Times korrespondent, »knappast i stånd att fatta sin egen lycka, hoppade upp på stolarna, viftade med flaggor, hattar och näsdukar och skrek sig hesa. Roosevelts män däremot såg på varandra med ytterlig häpnad och förvirring».²⁸

Ordföranden, Victor Rosewater, utnyttjade skickligt läget. Han förklarade omedelbart debatten avslutad. Under intryck av det nederlag Housers deklARATION innebar för Roosevelt gick man till omröstning.²⁹ Resultatet blev en klar seger för Taft. Elihu Root valdes med 558 röster mot 501³⁰ för McGovern. La Follettes delegater från Wisconsin stod vid omröstningen splittrade. Endast 12 av de 26 delegaterna från Wisconsin gav McGovern sina röster, de övriga röstade demonstrativt på andra än huvudkandidaterna.

Utgången av ordförandevallet blev avgörande. Alla tvister om delegaternas representationsrätt avgjordes därefter i överensstämmelse med Nationalkommittens förslag, d. v. s. till Tafts favör — i några fall på ytterligt diskutabla grunder. Tafts majoritet säkrades. Redan vid första omröstningen utsågs William Howard Taft till det republikanska partiets presidentkandidat.

Theodore Roosevelt vägrade emellertid att godtaga resultatet. Omedel-

Maxwell, a. a., s. 188; *Belle Case och Fola La Follette*, a. a., vol. 1 s. 439; *Herbert F. Margulies*, *Issues and Politics of Wisconsin Progressivism 1906-1920*. Doctors Thesis, Univ. of Wisconsin 1955, ej publ.

28 New York Times, 19/6 1912.

29 Se förutom »Official Report of the Proceedings» även *Victor Rosewater*, *Back Stage in 1912. The Inside Story of the Split Republican Convention*. Philadelphia 1932, s. 166 ff. I egenskap av ordförande i Republican National Committee fungerade Victor Rosewater som ordförande intill dess konventet själv hunnit förrätta val av ordförande. Rosewater framhäver själv betydelsen av att han lät omröstningen ske öppet, genom upprop av delegaterna. »I was, and I am, convinced,» skriver han, »that this move saved the situation by its guaranty to every delegate, whose name was on the accredited list, of the right to cast his vote, holding him to responsibility for himself.» *Rosewater*, a. a., s. 167.

30 Siffran enligt »Official Report of the Proceedings», s. 61. I tidningarna och flertalet senare arbeten uppges McGovern ha erhållit 502 röster.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

bart efter nomineringen av Taft kungjorde Roosevelt bildandet av ett nytt politiskt parti, det progressiva partiet. Republikanska partiets splittring var därmed definitivt ett faktum. Presidentvalet 1912 blev en uppgörelse mellan tre huvudkandidater: Taft, Roosevelt och Wilson. Det republikanska partiet hade år 1912 en betryggande majoritet av väljarkåren på sin sida. Splittringen inom partiet blev emellertid ödesdiger. Följden blev demokratisk seger: valet av Woodrow Wilson till Förenta staternas president.

Frågan, vilken roll La Follettes ställningstagande vid partikonventet i Chicago har spelat för nomineringen av Taft och därmed för valet av Woodrow Wilson, är omdiskuterad och torde inte kunna avgöras. Kvar står däremot det faktum, att den progressiva rörelsen i själva det avgörande ögonblicket 1912 stod inbördes splittrad.

Splittringen inom den progressiva rörelsen i det republikanska partiet var inte tillfällig, framkallad enbart av motsättningarna inför presidentvalet 1912. Starka motsättningar hade redan tidigare gjort sig gällande; de satte också under de följande åren sin prägel på det nybildade progressiva partiet. Följden blev nederlag vid kongressvalen 1914 — endast en enda av partiets samtliga kandidater fanns efter valet kvar i representanthuset. Även i senaten reducerades gruppens styrka katastrofalt. På det lokala planet var nederlaget förkrossande.³¹

Två år senare, inför presidentvalet 1916, fick det progressiva partiet definitivt sin dödsstöt. På sitt nationalkonvent i Chicago utsåg partiet enhälligt Theodore Roosevelt till sin presidentkandidat. Denne, som samtidigt förgäves sökt vinna nomineringen som det republikanska partiets kandidat, vägrade emellertid att mottaga det progressiva partiets nominering. Han uppmanade i stället det progressiva partiets medlemmar att vid årets presidentval stödja det republikanska partiets kandidat, Charles Evan Hughes, i kampen mot Woodrow Wilson. Det progressiva partiet var därmed dödsdömt. Större delen av dess medlemmar sökte återinträde i det republikanska partiet. En inte obetydlig del av de mera radikala progressiva

31 Se *Mowry*, a. a., s. 302 f.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

valde emellertid i detta läge att i stället ansluta sig till eller i varje fall i tysthet stödja Woodrow Wilson.³²

Den progressiva rörelsen hade därmed spelat ut sin roll som en inflytelserik falang inom det republikanska partiet. Den utveckling, som under 1900-talets första decennium kännetecknat det republikanska partiet och som i flera stater, främst i mellersta västern och på västkusten, gjort detta till företrädare för nya, radikala idéer, bröts därmed. Det republikanska partiet i USA fick genom de progressivas utbrytning 1912 och deras nederlag 1914 den konservativa inriktning, som under 1920-talet i så hög grad kom att sätta sin prägel på partiet och fortfarande i viss mån kännetecknar detta.

Den roll däremot, som den progressiva rörelsen spelat som en förelöpare till Franklin D. Roosevelts New Deal och till John F. Kennedys liberalt färgade politik, har varit betydande. Därom är alla ense. Men exakt vilken och hur stor denna roll varit tillhör de omdiskuterade frågorna i amerikansk historisk och politisk debatt av idag.

3.

I amerikansk historieskrivning har diskussionen om den progressiva rörelsen under 1900-talets båda första decennier främst rört sig kring två delvis skilda problemkomplex.

Det första av dessa är frågan om orsakerna till att den progressiva rörelsen plötsligt under 1900-talets första årtionde vann allmän anslutning och blev en maktfaktor av avgörande betydelse i amerikansk politik.

Det andra är problemet om den denna progressiva rörelse spelat för senare reformrörelser, i synnerhet då Franklin D. Roosevelts »New Deal».

Enligt vedertagen uppfattning bildar ekonomiska missförhållanden, lågkonjunkturer, fallande priser och arbetslöshet den grund, ur vilken krav på reformer växer fram. Och så har också i allmänhet varit fallet: the

32 *Mowry*, a. a., s. 354 ff.; *Arthur S. Link*, *Woodrow Wilson and the Progressive Era 1910–1917*. London 1954, s. 223 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

Granger Movement uppstod under krisen efter inbördeskriget och kulminerade under 1873 års lågkonjunktur, the Greenback Movement var en direkt följd av den starka deflationen, fallande priser och den därav förorsakade jordbrukskrisen, populistpartiets korta saga sammanfaller med 1890-talets ekonomiska kris, New Deal och dess reformprogram med den stora depressionen och massarbetslösheten på 1930-talet.

Men den progressiva rörelsens uppkomst och stora framgångar under 1900-talets båda första decennier kan inte förklaras på samma enkla sätt. Tvärtom växte denna reformrörelse fram under en period, som präglades av lysande ekonomiska konjunkturer: perioden 1900–1914 kännetecknades på de flesta håll i USA av snabbt ökande produktion, stigande priser och full sysselsättning. Problemet blir att förklara den progressiva rörelsens framträdande och stora framgångar vid en tidpunkt, då den konservativa McKinley med stor majoritet omvaldes till Förenta staternas president och tiderna var bättre än någonsin i landet.³³

I amerikansk historieforskning fram till ungefär 1950 betraktade man allmänt den progressiva rörelsen som en direkt fortsättning av de reformrörelser, som tidigare tagit sig uttryck i Grangers, Greenbackers och populisterna. De progressiva, menade man, fullföljde endast populistpartiets program från 1890-talet och den progressiva rörelsen var strängt taget inget annat eller mera än ett sista uppflammande av de reformkrav, som efter inbördeskrigets slut rests av bönderna i Middle West. Den nya imperialismen och det spansk-amerikanska kriget hade tillfälligt dämpat reformrörelsen. Strax efter sekelskiftet tog den åter fart och kunde nu under nya ledare som Theodore Roosevelt, La Follette och Woodrow Wilson realisera stora delar av populistpartiets program.³⁴

Men helt stämmer inte denna tolkning med verkligheten. Reformrörelserna under 1800-talets senare del — »the Grangers», »the Greenbackers» och »the Populists» — hade utgått från jordbruksområdena i nordväst; de

33 *Hofstadter*, *The Age of Reform*, Vintage ed. 1961, s. 134 f.

34 *George E. Mowry*, *The Progressive Movement 1900-1920; Recent Ideas and New Literature*. Washington 1958, s. 3.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

hade i huvudsak företrätt jordbrukarnas intressen gentemot kapitalägarna och industrin, mot öststaternas och städernas växande makt. Grangers, Greenbackers och populister hade heller aldrig vunnit några större framgångar utanför jordbruksområdena i mellersta västern. Ännu populistpartiet på 1890-talet var — trots sitt vittsyftande program — i allt väsentligt ett landsbygdsparti med stark provinsiell förankring.

Den progressiva rörelsen under 1900-talets första decennier vann där-
emot i långt högre grad anslutning i skilda socialgrupper och i olika delar
av landet. Medelklassen i städerna och i synnerhet representanter för de
fria yrkena och de intellektuella slöt i stor utsträckning upp bakom den
progressiva rörelsen. Också bland industriarbetarna vann rörelsen på sina
håll starkt stöd. Även regionalt är bilden av den progressiva rörelsen en an-
nan än den som kännetecknat reformrörelserna under 1800-talets senare
del. Den progressiva rörelsen gjorde sig gällande i alla delar av landet och
vann ett bestämmande inflytande i de mest skilda stater, från New Jersey i
öster till California i väster.³⁵

Bilden av den progressiva rörelsen som endast en fortsättning och ett
fullföljande av 1890-talets »Populist Movement» täcker knappast hela
verkligheten. Man har därför på sista tiden i amerikansk historieskrivning
sökt andra förklaringsgrunder till den progressiva rörelsens uppkomst och
stora framgångar omkring sekelskiftet och under 1900-talets första årtion-
de.

Eric F. Goldman ser sålunda orsaken till den progressiva rörelsens fram-
gångar i de nya idéer, som slog igenom i Amerika omkring sekelskiftet.
Den s. k. »konservativa darwinismen», som under 1800-talets senare del
klavbundit tankeliv och idéutveckling, började vid denna tidpunkt, fram-
håller han, ersättas av en ny syn på samhället och dess uppgifter, den s. k.
»reform-darwinismen».³⁶

35 *Hofstadter*, *The Age of Reform*, s. 131 ff.; *George E. Mowry*, *The California Progressives*, Berkeley 1951, s. 88 ff. Se även *Goldman*, a. a., s. 64 f., 128 ff.

36 *Eric F. Goldman*, *Rendezvous with Destiny. A History of Modern American Reform*, Vintage ed. 1961, s. 70 ff, 76 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

Goldmans »Conservative Darwinism» är en annan — och enligt Goldman mera adekvat — term för vad Herbert Spencer kallat »Social Darwinism», d. v. s. Darwins utvecklingslära och lagar om det naturliga urvalet tillämpat inom samhällslivet. Samhället själv var enligt denna teori ett resultat av en utveckling och en urvalsprocess, de inom dess ram existerande lagarna och institutionerna representerade de livskraftigaste och därför bästa och effektivaste formerna. Genom fri konkurrens gynnades inom dess ram de dugligaste samhällsmedlemmarna på de mindre dugligas bekostnad. Detta ledde i sin tur till större effektivitet, större produktion: med andra ord en utveckling framåt. Varje ingrepp från samhällets sida i form av regleringar eller socialpolitik skulle störa krafternas fria spel och verka som en broms på utvecklingen.³⁷

Under senare delen av 1800-talet, bl. a. under intryck av depressionen 1873, började emellertid nya idéer göra sig gällande i USA. Henry Georges »Progress and Poverty», som utkom 1879, vände sig med skärpa mot den allmänt förhärskande konservativa doktrinen. Trots de stora naturtillgångarna och enorma tekniska framstegen hade, konstaterade han, de fattigas villkor inte förbättrats; klyftan mellan rika och fattiga hade i USA bara ökat. Den allmänt vedertagna konservativa darwinismen betraktade Henry George som ett de rikas försvar för sina egna intressen, för den existerande samhällsformen och som ett vapen mot alla krav på reformer. Mot den konservativa darwinismen i Herbert Spencers utformning ställde Henry George reform-darwinismen. Utgångspunkten för denna senare var Darwins påpekande av omgivningens betydelse som den främsta faktorn vid det urval, som bestämde individens öde. Genom att ändra omgivningen, kunde man ändra individens möjligheter och därmed utvecklingens gång. Alltså, genom att förändra samhället t. ex. genom social reformlagstiftning, uppfostran och ökade utbildningsmöjligheter skapade man nya förutsättningar för det naturliga urvalet inom ett samhälle. Denna »reform-Darwinism» var, enligt Goldman, själva kärnan i den nya ekonomis-

37 *Goldman*, a. a., s. 71. Om Darwinismens roll i amerikanskt tankeliv se *Richard Hojstadter*, *Social Darwinism in American Thought*, Philadelphia 1944.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

ka och politiska ideologi, som framträdde under 1800-talets sista decennier och bildade grunden för den progressiva rörelsen. Det var denna nya syn på samhället och dess uppgifter, framhåller Goldman, som utgjorde utgångspunkten för de män och kvinnor, som under 1900-talets första år framträdde som den progressiva rörelsens ledare.³⁸

Richard Hofstadter har i arbetet »The Age of Reform» tagit upp problemet om den progressiva rörelsen från delvis andra utgångspunkter. Han inriktar sig här främst på problemet, vad som låg bakom medelklassens uppslutning bakom kraven på reformer i en tid av högkonjunktur och ekonomisk framgång. Svaret finner Hofstadter i vad han kallar »the status revolution», d. v. s. den sociala omvälvning, som blev en följd av den snabbt växande industrialismen i USA. Den progressiva rörelsen, framhåller Hofstadter, leddes sålunda i stor utsträckning av män, vars rent ekonomiska villkor visserligen inte blivit sämre, men vars politiska inflytande genom förändringarna i samhällsstrukturen snabbt minskat och vars sociala ställning därför också försämrats. Fram till omkring 1870, framhåller han, var USA ett land, där ekonomiska tillgångar, social ställning och politisk makt var föga koncentrerade utan fördelade på en stor grupp av medborgare: en man med relativt små ekonomiska tillgångar kunde — särskilt i de mindre samhällena — äga stort inflytande. Medelklassen såsom mindre företagare och affärsmän, advokater, tidningsmän och predikanter hade sålunda i många fall en mycket god social ställning. Under 1800-talets sista decennier skedde emellertid i detta avseende en påtaglig förändring. Industrimännen och storföretagarna, de nyrika, de stora städernas nya överklass, undanträngde den äldre styrande samhällsklassen, den bildade medelklassen. Även om de ekonomiska tillgångarna och inkomstnivån inom medelklassen absolut sett ingalunda försämrats, medförde storindustriens uppkomst och de snabbt växande städerna en sådan koncentration av makt och förmögenhet hos denna nya överklass av affärsmän och industriledare, att den gamla medelklassen saknade möjligheter att hävda sin ställning. På sam-

38 *Goldman*, a. a., s. 26 ff., 72 f., 76 ff. Se även *Mowry*, *The Progressive Movement*, s. 18 f.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

hällslivets nästan alla områden fick medlemmarna av den bildade medelklassen och den gamla överklassen se sig utmanövrerade och slagna av den nya tidens affärsmän, av representanter för de stora bolagen och för fackföreningarna. Medelklassens kamp för sin ställning i samhället utgjorde, enligt Hofstadter, grundvalen för den progressiva rörelsen. På politisk väg, genom statskontroll och regleringar, hoppades de kunna bryta de stora bolagens, trusternas och monopolens makt. Staten skulle bli garanten för fri konkurrens på lika villkor. Genom statligt stöd till skolor och universitet skulle varje individ erhålla möjlighet till lika start i livet. Kampen för direkt demokrati och hemliga val riktade sig mot korruption och bossvälde, aktuellt inte minst bland storstädernas arbetarbefolkning.

Reformrörelsen i början av 1900-talet utformades och rekryterades av en medelklass i kamp för sin egen sociala ställning, hävdar Hofstadter. Den progressiva rörelsen var innerst inne ett försök att hävda gamla, traditionella ideal i ett samhälle, där den snabba industrialiseringen skapade nya förutsättningar.³⁹

Denna syn på den progressiva rörelsen förklarar också andra drag, som för oss förefaller att passa dåligt samman med den liberala grundinställning, som i övrigt präglade rörelsen. Ett exempel är de progressivas avgjort negativa inställning till immigranterna och immigrationen. Många av den progressiva rörelsens män kämpade sålunda för införande av kvotalagar, som starkt skulle begränsa immigrationen.⁴⁰

Men därmed närmar vi oss det andra problemet: frågan om den progressiva rörelsens roll som förelöpare till New Deal och 1930-talets amerikanska politik.

I amerikansk historieskrivning betraktas i allmänhet New Deal som en direkt efterföljare till den progressiva rörelsen under 1900-talets båda första decennier. Och det kan inte heller förnekas, att New Deal i många avseenden bygger på den progressiva rörelsen och innebär en vidareutveckling av

39 Hofstadter, *The Age of Reform*, s. 135 ff., 148 ff.

40 Hofstadter, *The Age of Reform*, s. 134, 178 ff.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

denna. Men linjen löper knappast så rakt, som det i många fall framställs. Vid sidan om de uppenbara likheterna finns också på flera och viktiga punkter stora skillnader.

Den progressiva rörelsen betonade främst individens rätt. Statens uppgift blev att hävda individens rätt främst gentemot trustar och monopol samt skapa förutsättningar för fri konkurrens på lika villkor. New Deal däremot innebar skapande av stora kombinationer under statens ledning — främst genom de s. k. koderna, som utarbetades inom »National Recovery Administration» — NRA — med stöd av de fullmakter presidenten erhållit enligt »National Industrial Recovery Act» — NIRA.

En sammanställning av honnörsorden i den progressiva rörelsens programskrifter och propaganda med motsvarande för New Deal illustrerar dessa olikheter. Den progressiva rörelsens nyckelord var »patriotism», »medborgare», »frihet», »demokrati», »lag», »karaktärsfasthet», »självständighet», »samvete», »moral» och »plikt». New Deal talade i stället främst om »behov», »hjälpverksamhet», »organisation», »resultat», »teknik», »realism», »disciplin», »statliga kommissioner», »experter» och »utredningar».⁴¹

Frågan ställer sig onekligen om den progressiva rörelsen och New Deal verkligen kan sägas bygga på samma grund.

Den progressiva rörelsen var klart liberal: striden inom denna rörelse stod mellan å ena sidan en rent Manchester-liberal ideologi, som hade sitt starkaste fäste bland jordbrukarna i mellersta västern, och å den andra sidan mera socialliberala tankegångar, som främst förfäktades av de intellektuella grupperna ur medelklassen samt av representanterna för industriarbetarna.

New Deal stod däremot inte främmande för statssocialistiska tankegångar och byggde på viktiga punkter på teorien om en aktiv konjunkturpolitik. De mera radikala bland männen bakom New Deal stod i själva verket på samma grund som socialdemokratien i 1930-talets Europa.

Ett annat sätt att angripa frågan om sambandet mellan den progressiva rörelsen och New Deal är att undersöka i vad mån det var samma grupper i

41 *Hofstadter*, *The Age of Reform*, s. 320.

LIBERALA REFORMRÖRELSE I AMERIKANSK POLITIK

samhället, som stod bakom dem båda. Och detta kan i sin tur behandlas dels ur social synpunkt — d. v. s. hur anslutningen fördelar sig på olika socialgrupper — dels ur regional synpunkt — d. v. s. i vilka delar av landet de båda rörelserna vann stöd.

Någon mera ingående undersökning av denna art föreligger dock inte i amerikansk historieforskning. Att genomföra en sådan undersökning omfattande hela landet torde också vara praktiskt omöjligt: det skulle kräva resurser av en storleksordning som inte ens amerikanska historiker förmår att anskaffa. För några delstater föreligger dock arbeten, som tar upp problemet ur den ovan skisserade synvinkeln: så har George Mowry behandlat »The California Progressives», och Ransom E. Noble »New Jersey Progressivism before Wilson».⁴²

I en ännu opublicerad undersökning rörande den progressiva rörelsen i Wisconsin har jag själv också sökt ge ett bidrag till rörelsens sociala rekrytering och regionala utbredning i Wisconsin under 1900-talets första årtionde.

Wisconsin är av flera skäl väl lämpat som objekt för en analys av detta slag. Det utgör i många avseenden en typisk exponent för de stater i mellersta västern, där den progressiva rörelsen hade de största framgångarna och vann sitt starkaste stöd. Under progressiv styrelse 1901–1914 blev Wisconsin ett föregångsland i fråga om reformer och social lagstiftning. »The Wisconsin Idea» blev till ett begrepp inom amerikansk politik.⁴³

Problemet i vilka trakter och bland vilka samhällsgrupper den progressiva rörelsen i Wisconsin hade sitt främsta stöd har ofta diskuterats i amerikansk historieskrivning. Till grund för diskussionen har legat en allmän uppfattning om anslutningen till den progressiva rörelsen inom olika be-

42 *Ransom E. Noble*, *New Jersey Progressivism before Wilson*, Princeton 1946; *George E. Mowry*, *The California Progressives*, Berkeley 1951. Se även *Winston A. Flint*, *The Progressive Movement in Vermont*, Washington 1941, samt *Robert S. Maxwell*, *La Follette and the Rise of Progressives in Wisconsin*, Madison 1956.

43 *Charles McCarthy*, *The Wisconsin Idea*, New York 1912; *Frederic C. Howe*, *Wisconsin. An Experiment in Democracy*, New York 1912.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

folkningsgrupper byggd främst på uppgifter därom i tidningar, brev och memoarer. Någon mera systematisk undersökning har problemet däremot tidigare inte blivit föremål för.⁴⁴

I min undersökning har utgångspunkten tagits i valstatistiken. Samtliga guvernörsväl i Wisconsin 1900–1914 har bearbetats efter inbördes identiskt samma metod. Fördelningen av rösterna på den progressiva kandidaten ha sedan studerats mot bakgrund av näringslivet i olika delar av staten och jämförts med invånarnas nationella härstamning.

Genom detaljstudier — på vissa punkter ned till de lokala valdistrikten — har med full säkerhet kunnat konstateras, att det föreligger en korrelation mellan nationell härstamning och politiskt ställningstagande. Den progressiva rörelsen i Wisconsin 1900–1914 hade sitt starkaste stöd bland befolkningen av skandinavisk härstamning i de norra och västra delarna av staten, medan den progressiva rörelsens ställning var svag i trakter med starkt inslag av tysk-amerikaner. Vidare har det kunnat fastställas, att småbrukare i skogsbygden, som i hög grad levde på skogsbruk och boskapskötsel, i mycket stor utsträckning röstade progressivt, medan bland industriarbetarna i de större städerna den progressiva rörelsen hade sin relativt sett svagaste anslutning.

Ser vi så framåt kan man konstatera, att i just de trakter och bland just de grupper inom samhället, där den progressiva rörelsen haft sitt trognaste stöd i Wisconsin, stod det republikanska partiet som starkast i kampen mot Roosevelt och New Deal på 1930-talet.

Alltså — för att sammanfatta:

I vissa avseenden finns givetvis en linje från den progressiva rörelsen under 1900-talets första decennier till New Deal och våra dagars liberala fa-

44 *Herbert F. Margulies*, *Issues and Politics of Wisconsin Progressivism 1906–1920*. Opubl. Ph. D. Thesis 1955 i Univ. of Wisconsin Library, Madison Wis. Se även *Robert S. Maxwell*, *La Follette and the Rise of Progressives in Wisconsin*, vilken dock endast mera i förbigående behandlar frågan om den progressiva rörelsens sociala struktur, utan att grunda denna på några statistiska undersökningar, a. a., s 58 ff, 173.

LIBERALA REFORMRÖRELSER I AMERIKANSK POLITIK

lang av det demokratiska partiet i Förenta Staterna. Särskilt påtagligt är detta kanske i fråga om de ledande männen, intellektuella grupper såsom universitetsmän, jurister, lärare och journalister, som spelat en framträdande roll vid utformningen av reformpolitiken i Förenta Staterna. Här finns en klar kontinuitet från den progressiva rörelsen till New Deal.

Men det samma gäller inte i lika hög grad de väljare som givit reformrörelserna sitt stöd. Småbrukare i skogsbygderna och vissa delar av städernas medelklass, isynnerhet då egna företagare och affärsmän, som givit den progressiva rörelsen sitt stöd, tillhörde i många fall New Deals bittraste motståndare. Särskilt gäller detta de stora grupperna av bönder av skandinavisk härstamning i Middle West. Här finns i stället en linje, som löper från den progressiva rörelsen under 1900-talets första decennier till 1930-talets isolationism och 1950-talets McCarthy-ism.

Hans Larsson Samfundet

konstituerades den 18 februari 1953 på universitetet i Lund. Dess syfte är att, främst genom publikationer, främja det vetenskapliga studiet av väsentliga livs- och kulturfrågor. Sedan stiftandet har professor Gunnar Aspelin varit ordförande och docent Elof Åkesson vice ordförande. Docent Hans Regnéll är sekreterare och fil. mag. Helge Bratt skattmästare. Docent Rolf Ekman har efter föregående volym av *Insikt och Handling* avgått som redaktör för samfundets skrifter och avtackats av professor Aspelin. Ny redaktör är docent Tord Simonsson. Samfundet har f. n. c:a 130 ledamöter. Årsavgifter är 15 kr. Samfundet har årsmöte den 18 februari, Hans Larssons födelsedag. Vid senaste årsmötet, 1964, höll docent Hans Regnéll föredrag om »Är idealism och materialism oförsonliga motsatser? — En tillämpning av Hans Larssons konvergensteori».